

Burgerperspectieven

2017 | 2

-
- Stemming over Nederland en politiek positiever
 - Samenleven en immigratie/integratie blijven belangrijkste zorgen
 - Burgers willen dat de overheid meer uitgeeft aan zorg, onderwijs, werk en armoedebestrijding
 - Dalend vertrouwen van jongeren in kranten en televisie
 - Nederlanders sinds 1970 minder 'rechts' en in meerderheid 'progressief'
-

Kwartaalthema

Dubbel over discriminatie

- In Nederland is het discriminatiebewustzijn relatief groot ...
- ... maar ook veel scepsis over discriminatie-ervaringen
- Meeste burgers vinden discriminatie verwerpelijk
- LHV'ers, moslims en etnische minderheden volgens burgers meest gediscrimineerd

Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker

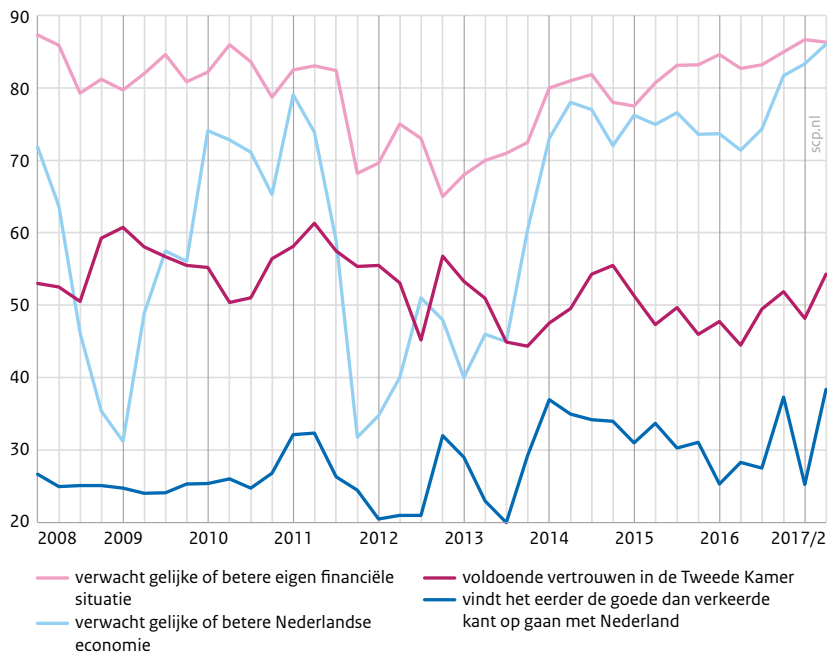
Burgerperspectieven 2017 | 2

Stemming dit kwartaal op veel fronten positiever

De stemming is in april 2017 op veel fronten positiever. Zo vinden meer mensen dat het met Nederland de goede kant opgaat, namelijk 38% in het tweede kwartaal tegenover 25% in het vorige kwartaal. 54% geeft de Tweede Kamer en de regering een 6 of hoger als rapportcijfer. In het vorige kwartaal werd de Tweede Kamer nog door 48% met een voldoende gewaardeerd en de regering door 47%. De tevredenheid met de Haagse politiek stijgt van 48% naar 55%. Ook over de Europese politiek wordt men positiever: de tevredenheid stijgt van 40% naar 45%. 47% vindt het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak (dat was vorig kwartaal 42%).

→ p. 7

Stemming in Nederland, 2008-2017/2

Samenleven en immigratie/integratie blijven belangrijkste zorgen

Ook dit kwartaal ervaren Nederlanders de manier van samenleven en immigratie/integratie als de grootste maatschappelijke problemen. Zorgen over immigratie en integratie worden in vergelijking met 2015 minder vaak genoemd, maar nog altijd veel vaker dan in de periode 2008-2014. Net als in voorgaande kwartalen gaan veel van deze zorgen over vluchtelingen, asielzoekers en (im)migratie. Verder worden veel genoemd:

integratie, islam, islamisering en racisme. Zorgen over het 'samenleven' gaan over individualisme/egoïsme/ik-cultuur, onverdraagzaamheid/intolerantie, respectloosheid, normen en waarden, en discriminatie.

→ p. 16

Burgers willen dat de overheid meer uit geeft aan zorg, onderwijs, werk en armoedebestrijding

Een ruime meerderheid van de burgers wil dat de overheid (veel) meer geld

uitgeeft aan het verbeteren van de gezondheidszorg en het onderwijs, aan het vergroten van de werkgelegenheid en aan het bestrijden van armoede in Nederland. Deze vier thema's stonden de afgelopen jaren steeds in de top vier van wat de regering zou moeten aanpakken. Ook de top-vier-van-de-onderkant is behoorlijk stabiel. Veel Nederlanders willen minder geld uitgeven aan de integratie van minderheden, internationale missies, kunst en cultuur, en ontwikkelings-samenwerking.

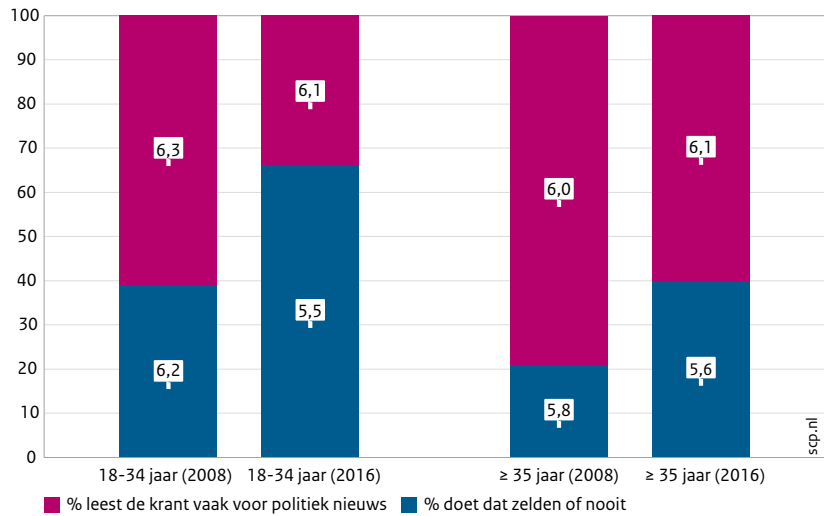
→ p. 15

Dalend vertrouwen van jongeren in kranten en televisie

Het vertrouwen in kranten en televisie is sinds 2008 bij 18-34-jarigen harder gedaald dan in andere instituties en harder dan bij 35-plussers. De veranderingen en verschillen van vertrouwen in de media houden verband met veranderingen en verschillen in het gebruik van media om zich over de landelijke politiek te informeren. Bij jongeren is er een sterkere verschuiving geweest van het gebruik van kranten en tv naar internet. Dat kan de daling van hun vertrouwen in de media echter slechts ten dele verklaren.

→ p. 26-28

Krantengebruik (in procenten) en vertrouwen in kranten en tv (gemiddeld rapportcijfer in wit)

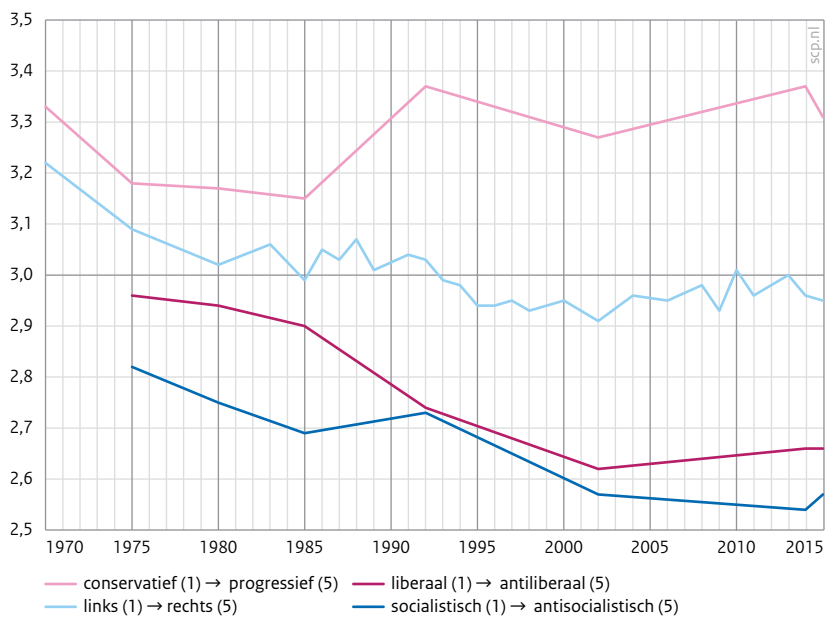

Minder rechts en onverminderd progressief

Tussen 1970 en 2015 zijn Nederlanders zichzelf politiek wat minder rechts en meer in het midden gaan plaatsen. Daarnaast vinden zij zichzelf vooral progressief of vooruitstrevend, en minder conservatief of behoudend. In 2017 plaatst de achterban van GroenLinks zich het meest links en progressief, de aanhang van de vvd het meest links en progressief, de aanhang van de ChristenUnie en het cda het meest conservatief. Steun voor de multiculturele samenleving en de EU is bij uitstek iets van 'links' en 'progressief'. Wie zich daarmee identificeert, heeft ook meer vertrouwen in mensen en instituties; dat heeft het midden veel minder.

→ p. 30-32

Politieke zelfplaatsingen (gemiddelde score op een schaal van 1-5)

Nederlanders hebben relatief groot discriminatiebewustzijn, maar zijn ook sceptisch

In vergelijking met andere Europese landen, geven burgers hier relatief vaak aan dat discriminatie in Nederland voorkomt (gemiddelde 3,5 op een schaal van 1 tot 5). Als het gaat om eigen ervaringen met discriminatie hoort Nederland tot de middenmoot in Europa: 22% stelt er wel eens te maken te hebben. Nederland hoort daarmee tot de middenmoot van Europa.

Tegelijkertijd is er ook veel scepsis over ervaren discriminatie. 72% van de burgers vindt dat er tegenwoordig te snel geroepen wordt dat iets discriminatie is. Dat kan komen doordat mensen geen scherp omljnd idee hebben

van discriminatie. Daardoor wordt discriminatie soms wel erg breed ingevuld, bijvoorbeeld door alles wat kwetsend is als discriminatie te bestempelen. Dat schept ruimte om discriminatie-ervaringen te bagatelliseren en van anderen een dikkere huid of meer weerbaarheid te verlangen. Gevolg daarvan is dat verschillen in machtsverhoudingen en kansongelijkheid op de achtergrond raken.

→ p. 37

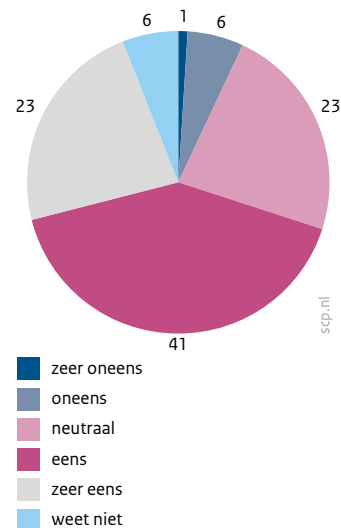
Meeste burgers vinden discriminatie verwerpelijk

68% van de Nederlanders keurt discriminatie af. Hogeropgeleiden (76%) en aanhangers van GroenLinks/PvdA (83%) vinden discriminatie vaker dan gemiddeld verwerpelijk. Burgers zeggen

discriminatie erger te vinden als het hen zelf of hun naasten treft dan wanneer het gaat om mensen die verder van hen afstaan.

→ p. 52

'Ik vind discriminatie verwerpelijk' (in procenten)

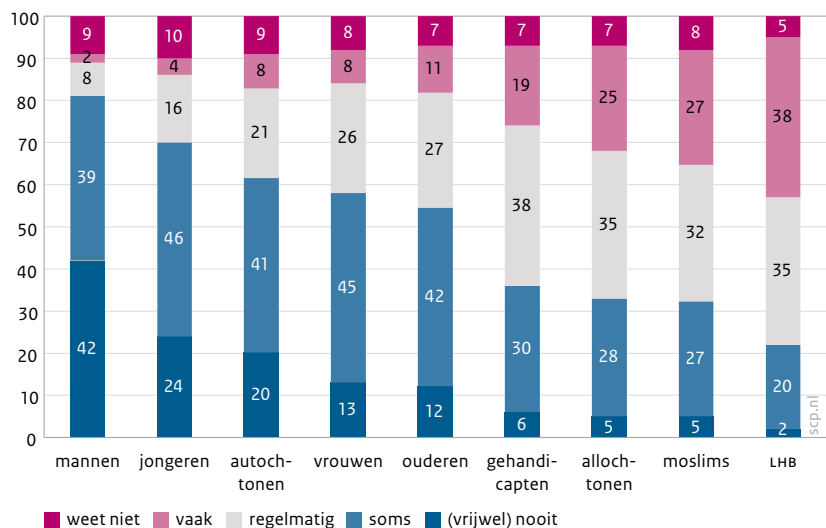

Burgers denken dat er tegenwoordig meer wordt gediscrimineerd

54% van de Nederlanders heeft het gevoel dat er nu vaker wordt gediscrimineerd dan twintig jaar geleden. Vooral LHB'ers (lesbische, homoseksuele en biseksuele personen), etnische minderheden, moslims en mensen met een beperking worden volgens burgers gediscrimineerd.

Tegelijkertijd vindt men dat vooral etnische minderheden en moslims vaak (over)gevoelig zijn voor discriminatie en met enige regelmaat onterecht zeggen dat zij gediscrimineerd worden. Als zij zich negatief behandeld voelen, zouden ze niet zien wat daarvan de echte reden is. Ze voelen zich dan gediscrimineerd, terwijl ze om een plausibele reden zijn afgewezen bij bijvoorbeeld een sollicitatie. Ook zou het voorkomen dat mensen de

Mate waarin verschillende groepen te maken hebben met discriminatie volgens Nederlanders (in procenten)

'discriminatiekaart' inzetten om er beter van te worden (bijvoorbeeld onder sancties uitkomen of een speciale behandeling krijgen). Tot slot wordt gewezen op mogelijke misverstanden als etnische minderheden de Neder-

landse taal onvoldoende beheersen of onvoldoende kennis en begrip hebben van de Nederlandse cultuur en gewoonten.

→ p. 38

Inhoud

Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2017	2
Ten geleide	6
1 Hoe gaat het met Nederland?	7
2 Vertrouwen in de media en het politieke landschap	21
3 Dubbel over discriminatie	36
Verantwoording	57

Ten geleide

In dit 38^e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de Nederlandse publieke opinie in het tweede kwartaal van 2017. In hoofdstuk 1 gaan we in op de stemming in Nederland: hoe tevreden zijn mensen met diverse aspecten van hun eigen leven, met de samenleving en met de politiek? Waarover maken ze zich zorgen en wat gaat er goed? In hoofdstuk 2 gaan we in op de achtergronden van het vertrouwen in kranten en televisie en onderzoeken we enkele dimensies die vaak gebruikt worden om politieke voorkeuren in kaart te brengen. In hoofdstuk 3 komt het verdiepingsthema van dit kwartaal aan de orde: discriminatie. We gaan na wat Nederlanders verstaan onder discriminatie, in hoeverre ze denken dat het in Nederland voorkomt, wat zij van discriminatie vinden en waarom.

Herkomst van de citaten en terminologie

In dit rapport presenteren we de uitkomsten van de enquêtegegevens in tabellen en figuren, maar we laten respondenten soms ook (bijna) letterlijk aan het woord. Als de citaten afkomstig zijn van open antwoorden uit de COB-enquête, dan vermelden we achter het citaat het geslacht, de leeftijd en het opleidingsniveau van de respondent. Als de citaten afkomstig zijn uit de groepsgesprekken, dan we vermelden we uit welke focusgroep het citaat afkomstig is (bijvoorbeeld: Eindhoven, 1^e groep). Zo hopen we voor lezers duidelijk te maken wat de herkomst van de citaten is.

In het rapport duiden we verschillende groepen aan. Het gaat enerzijds om relatief onomstreden aanduidingen als ‘hoger- en lageropgeleiden’, maar ook om aanduidingen waarover discussie bestaat. Zo wordt binnen de overheid en onderzoeksinstellingen gediscussieerd over het gebruik van de term ‘allochtoon’. Omdat ‘allochtoon’ en ‘autochtoon’ in het dagelijks spraakgebruik veel gebruikt worden, gebruiken wij die termen ook in de COB-enquête. Andere termen zijn lang en blijken verwarrend(er). Bij het beschrijven van de enquêteresultaten blijven we zo dicht mogelijk bij de vraagstelling en gebruiken we dus ook de term ‘allochtoon’. Als we mensen letterlijk aan het woord laten, gebruiken we de woorden die zij gebruiken. Wanneer wij als onderzoeker zelf aan het woord zijn, zullen we het echter hebben over ‘migranten’, ‘etnische minderheden’ of bijvoorbeeld ‘Turkse Nederlanders’. Iets vergelijkbaars speelt bij de groep LHB'ers (lesbische, homoseksuele en biseksuele personen). Omdat niet iedereen even bekend is met deze term, is in de COB-enquête gevraagd naar wat men denkt over seksuele minderheden, zoals homoseksuele en biseksuele personen. Transgenders zijn hierbij buiten beschouwing gelaten.

Onderzoekperiode

De enquêtegegevens van dit kwartaal zijn verzameld tussen 1 april en 3 mei. Daarnaast vonden er dit kwartaal groepsgesprekken plaats, op 11 april in Eindhoven en op 13 april in Amsterdam. Ten behoeve van het hoofdstuk over discriminatie zijn op 20 en 21 april in Utrecht extra focusgroepen gehouden onder Nederlanders met een migratieachtergrond. In hoofdstuk 3 gaan we dieper in op de samenstelling van de groepen.

In de onderzoeksperiode was er in de media veel aandacht voor de formatie-gesprekken tussen VVD, CDA, D66 en GroenLinks. Die liepen de hele maand april, maar inhoudelijk kwam er weinig naar buiten. Daarnaast was er aandacht voor het referendum dat in Turkije werd gehouden over de Turkse grondwet en waaraan ook Turkse Nederlanders konden deelnemen (in de eerste helft van april).

Kernpunten

- De stemming is op veel fronten positiever. 38% van de mensen vindt dat het met Nederland de goede kant opgaat. Dat was vorig kwartaal nog 25%. 54% geeft de Tweede Kamer en de regering een voldoende. Vorig kwartaal waardeerde nog 48% van de mensen de Tweede Kamer met een voldoende en 47% van de mensen gaf de regering toen een voldoende.
- De economische waarderings blijven goed. 86% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering van de eigen financiële situatie. Eveneens 86% verwacht geen verslechtering van de Nederlandse economie.
- Mensen die het de goede kant op vinden gaan, noemen de verbeterde economische vooruitzichten als belangrijk punt. Ook de verkiezingen worden genoemd als positief punt.
- Nederlanders vinden dat de overheid meer geld moet uitgeven aan zorg, onderwijs, werk en armoedebestrijding. Burgers willen bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking en cultuur. De manier van samenleven en immigratie/integratie blijven bovenaan de lijst met maatschappelijke zorgen staan.

Tevreden met eigen leven, minder met politiek

De tevredenheid met de Haagse en Europese politiek stijgt dit kwartaal (figuur 1.1). 55% geeft de politiek in Den Haag een 6 of hoger, dat was vorig kwartaal 48%. 45% geeft de Europese politiek een voldoende rapportcijfer (tegenover 40% vorig kwartaal). De tevredenheid met de politiek blijft daarmee laag in vergelijking met de tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven, de economie, de samenleving en het gemeentebestuur. 77% geeft de Nederlandse samenleving en het gemeentebestuur een voldoende. 79% geeft de Nederlandse economie een 6 of hoger. Daarmee zet de stijgende lijn van economische tevredenheid ook dit kwartaal door. De eigen financiële situatie krijgt van 81% een voldoende. Over de eigen gezondheid en de belangrijkste dagelijkse activiteit is er de meeste tevredenheid: respectievelijk 84% en 88% geeft die aspecten van het persoonlijk leven een voldoende. 76% noemt zichzelf (zeer) gelukkig (niet in figuur).

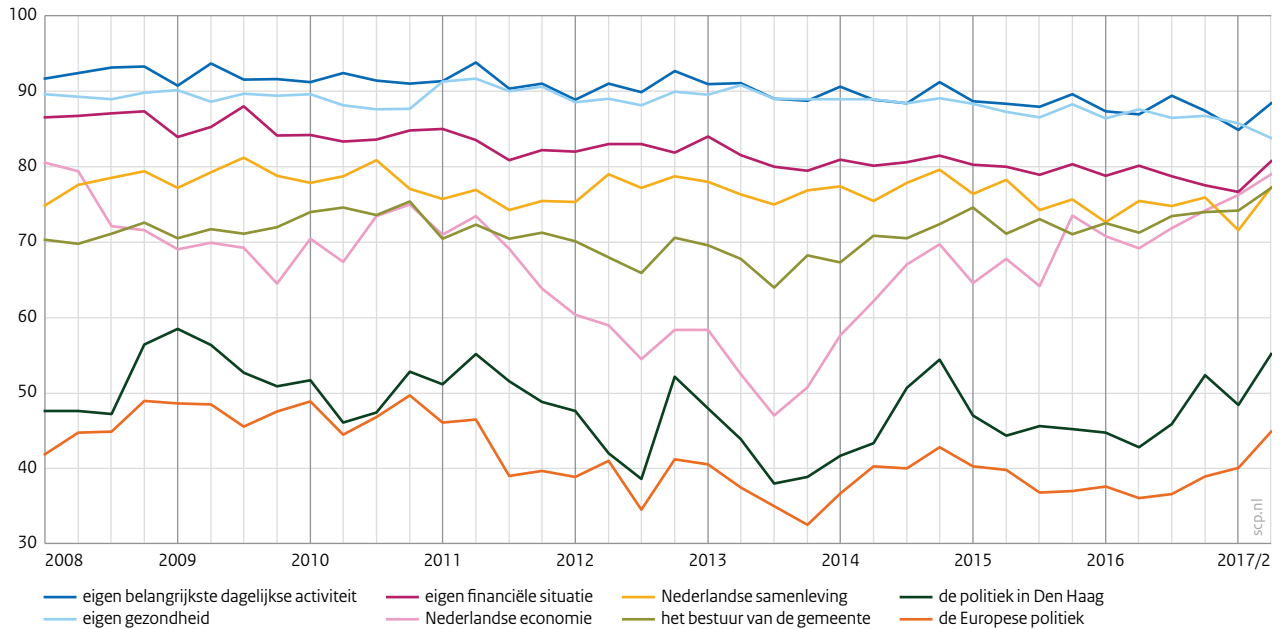
Economische verwachtingen positief, opleidingskloof blijft

De tevredenheid met de economie blijft relatief hoog en ook de financiële en economische verwachtingen blijven positief (zie figuur 1.2). 86% verwacht geen verslechtering van de eigen financiële situatie in de komende twaalf maanden. Dat aandeel is vergelijkbaar met het eerste kwartaal van 2017 en 2016. Eveneens 86% verwacht de komende twaalf maanden geen economische verslechtering. Daarmee is de economische stemming in april 2017 positiever dan in april vorig jaar.¹

Als we de economische verwachtingen wat beter bekijken, zien we dat 14% een verslechtering van de Nederlandse economie verwacht, 53% denkt dat de economische situatie de komende twaalf maanden gelijk blijft en 34% denkt dat die zal verbeteren. De groep die een verslechtering verwacht, werd het afgelopen jaar steeds kleiner, terwijl de groep die een verbetering verwacht, groeide. We constateerden eerder al dat wat mensen verwachten voor de economie samenhangt

1 Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) rapporteert in mei 2017 voor het eerst sinds een jaar een daling in het consumentenvertrouwen. Tot en met april 2017 steeg dat vertrouwen. Ook in mei ligt het consumentenvertrouwen nog ruim boven het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar. Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/20/vertrouwen-consument-daalt.

Figuur 1.1 Tevredenheid met aspecten van het leven en de politiek,^a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (percentage dat een 6 of hoger geeft)

a 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met: (1 = zeer ontevreden, 10 = zeer tevreden)'. Daarna volgen afhankelijk van de leeftijd 'Jouw/Uw gezondheid', '... belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie of andere activiteit)' en '... financiële situatie' respectievelijk 'De Nederlandse samenleving', 'De Nederlandse economie', 'Het bestuur van uw gemeente', 'De politiek in Den Haag' en 'De Europese politiek'. Weergegeven is het aandeel dat een 6 of hoger geeft.

Bron: COB 2008/1-2017/2

met hun opleidingsniveau (zie o.a. COB 2016|4:13). Die kloof blijft. Vooral als we kijken naar welke mensen een verbetering van de economie verwachten, zijn de verschillen groot (zie tabel 1.1). Van de hogeropgeleiden verwacht 48% een verbetering, van de lageropgeleiden slechts 21%. Deze verschillende economische waarderings zien we ook terug in de groeps gesprekken:

A: 'Het gaat toch goed met ons? De regering heeft goede maatregelen genomen. Mensen hebben meer geld. Mensen kunnen wat meer aankopen. Wat me tegenvalt, is dat we nog steeds voedselbanken nodig hebben. Maar mijn algemene gevoel is dat we als Nederland zijnde er goed voor staan.' (Amsterdam, 1^e groep)

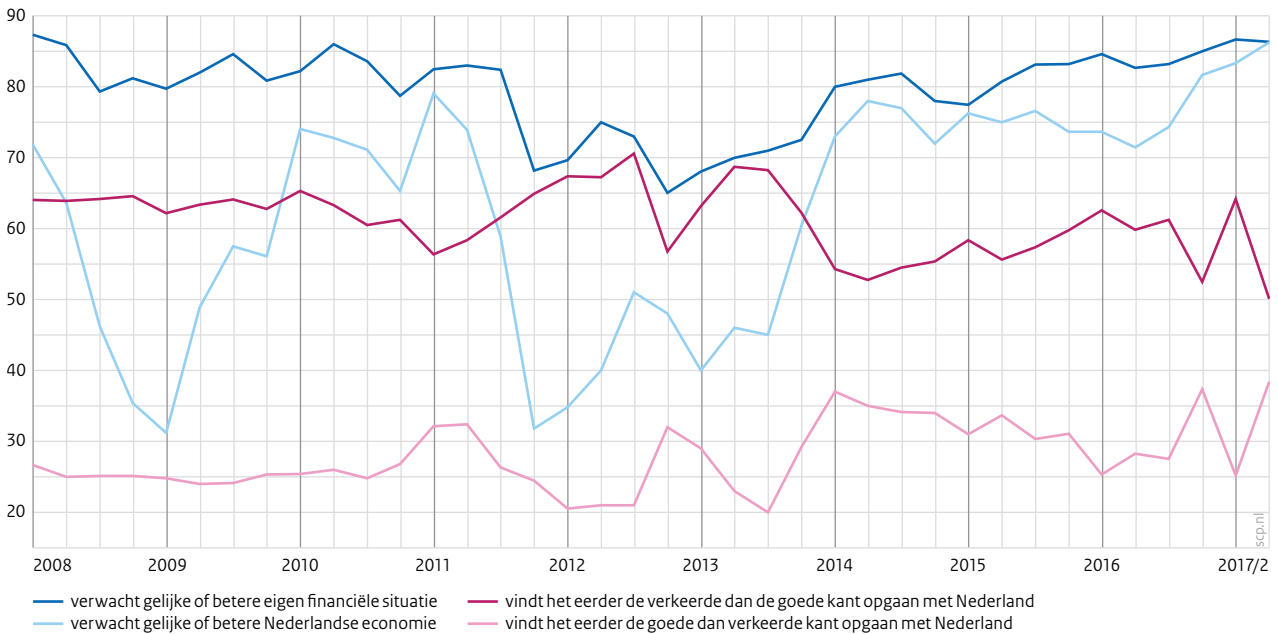
B: 'Ik herken niet wat hij zegt. Voor de rijkere gaat het beter, maar de onderkant verzuipt alleen maar meer. Mijn vader en Jan met de pet konden een normale baan hebben en mijn moeder kon thuisblijven. Terwijl je nu anderhalve baan of meer nodig hebt.'

2 Aan het eind van de COB-enquête vragen we respondenten elk kwartaal of ze 'al met al' vinden dat het met Nederland 'meer de verkeerde of meer de goede kant' opgaat. We dwingen mensen om te kiezen tussen (duidelijk) meer de verkeerde kant of (duidelijk) meer de goede kant. Er is geen neutrale categorie, omdat we na deze vraag doorvragen naar een motivering van het antwoord en die bij een neutrale categorie lastiger te geven is. Men kan wel 'ik weet het niet' invullen.

Optimisme over Nederland komt vooral door de economie

50% van de mensen vindt het al met al meer de verkeerde kant opgaan met Nederland, 38% vindt het meer de goede kant opgaan en 12% zegt het niet te weten.² Daarmee is de algemene stemming positiever dan vorig kwartaal. Toen vond 64% het de verkeerde kant opgaan en vond 25% dat Nederland de goede kant opgaat. De stemming is even positief

Figuur 1.2 Verwachtingen en waarderingen van hoe het gaat met Nederland,^a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

a De financiële en economische verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden; hoe mensen de ontwikkelingen in Nederland inschatten, volgt uit hun antwoorden op de slotvraag van de enquête: 'In dit onderzoek zijn allerlei onderwerpen aan de orde geweest. We willen nog graag weten hoe u al met al vindt dat het gaat met Nederland. Vindt u dat het over het algemeen de verkeerde kant of de goede kant opgaat in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2017/2

(of misschien beter: even negatief) als eind 2016, toen 53% het de verkeerde kant en 37% het de goede kant op vond gaan. In vergelijking met alle eerdere COB-metingen sinds 2008 is de stemming in april 2017 relatief positief.

Net als in voorgaande kwartalen wordt de economische situatie verreweg het meest genoemd als reden om positief te zijn over de richting die Nederland opgaat. Men wijst op de aantrekkende economie, de daling van de werkloosheid en het feit dat het goed gaat op de huizenmarkt.

'De werkgelegenheid neemt toe. De huizenmarkt trekt aan. De mensen hebben weer wat meer te besteden.' (vrouw, 63 jaar, lager opgeleid)

'De economie zit in de lift. Hierdoor zijn er meer banen en meer mensen aan het werk, waardoor men meer te besteden heeft, waardoor men (zegt men) gelukkiger wordt. Er is meer ontspanning in plaats van zorgen om geld. Dat werkt in alles door.' (vrouw, 33 jaar, hoger opgeleid)

Sommigen vinden het hoopvol dat er in de politiek (o.a. door de verbeterende economie) meer geld en aandacht is voor zaken als gezondheidszorg, armoede en milieu:

'Voor veel problemen is er nu aandacht, bijvoorbeeld voor ouderenzorg en armoede.' (vrouw, 54 jaar, middelbaar opgeleid)

Tabel 1.1 Economische verwachtingen voor de komende twaalf maanden, naar opleidingsniveau, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)

	slechter	hetzelfde	beter
allen	14	53	34
lager opgeleid	20	58	21
middelbaar opgeleid	16	54	31
hoger opgeleid	5	46	48

Bron: COB 2017/2

Hoe gaat het met Nederland?

‘Positief vind ik op dit moment de economie en welvaart. Ik hoop dat daaruit dingen gaan komen waardoor de negatieve dingen die er zijn opgelost gaan worden.’ (Amsterdam, 1^e groep)

Andere motieven voor een positieve houding zijn dat Nederland een goed land is om in te wonen in vergelijking met andere landen en dat er meer aandacht is voor het samenleven. Opvallend dit kwartaal zijn de referenties aan de politiek en de verkiezingen. Sommigen vinden het positief dat hun partij gewonnen heeft of dat andere partijen hebben verloren, of zijn positief over de politieke vooruitzichten:

‘Bij de laatste verkiezingen heeft de democratie mijns inziens gewonnen van het populisme.’ (man, 72 jaar, lager opgeleid)

‘De verkiezingsuitslag heeft me hoop gegeven voor Nederland.’
(vrouw, 37 jaar, middelbaar opgeleid)

‘De huidige kabinetsmogelijkheden zien er niet al te slecht uit.’
(man, 27 jaar, hoger opgeleid)

Meeste mensen vinden nog steeds dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland

We typeren de stemming dus als ‘relatief positief’ in vergelijking met eerdere kwartalen, maar dat neemt niet weg dat de grootste groep somber is over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt. 35% vindt het iets meer de verkeerde kant opgaan, 15% vindt dat het duidelijk de verkeerde kant opgaat. Veelgenoemde redenen waarom het de verkeerde kant opgaat, zijn de integratie en de teloorgang van de Nederlandse eigenheid, de politiek die niet luistert en de problemen niet aanpakt, en de maatschappelijke verharding (zie ook COB 2017|1: 36-41, waarin we uitgebreid ingingen op de zeven argumenten van diegenen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan). Het maatschappelijk onbehagen, dat we in het vorige kwartaalbericht uitvoerig bespraken, is daarmee dus allerm minst verdwenen. De grootste groep is en blijft pessimistisch en de redenen die zij daarvoor aanvoeren, zijn gelijk gebleven.

‘De Nederlandse overheid wil graag voor in de klas zitten bij Europa en roept bij bijna alles “ja en amen”. Dat door de euro de grenzen opengaan is prima, van mij is iedereen welkom en mag ook iedereen in Nederland wonen. Maar wel volgens onze normen, waarden en cultuur. De overheid laat Nederland overspoelen door andere culturen. Andere culturen vind ik mooi en interessant, maar onze eigen Nederlandse cultuur en tradities en geloven verdwijnen. Prima als men hier wil wonen of werken, maar dat moet geen gevolgen hebben voor onze eigen Nederlanders. Eigen volk eerst vind ik een discriminerende uitspraak, maar er moet wel meer rekening worden gehouden met ons Nederlanders door de overheid. Door de verandering van studiefinanciering komt er alleen maar een groter verschil in arm en rijk. Mensen durven er geen lening voor te nemen, omdat ze bang zijn geen baan te kunnen krijgen. Dat betekent dat er minder mensen gaan studeren. Gevolg: meer jongeren in de uitkering. Hypotheek. Vroeger ging het te makkelijk. Maar het slaat nu

Hoe gaat het met Nederland?

door naar de andere kant (...). Zomaar een paar dingen die mij te binnen schieten.’ (man, 30 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Te weinig aandacht voor ouderen, zorg, pensioen en banen. Eerst zorgen dat het in eigen land goed gaat, voordat men mee wil doen met andere landen. Stop met bezuinigen in sectoren die juist meer hulp moeten krijgen. Iedereen die zich niet wil schikken naar de wetten, regels, normen en waarden, paspoort in laten leveren en wegsturen. Niet gaan aanpassen aan minderheden, Nederland is van huis uit christelijk met alle waarden en normen van dien. Je bent anders jezelf aan het verloochenen. Een kerstviering is geen winterfeest, Zwarte Piet moet blijven.’ (vrouw, 61 jaar, hoger opgeleid)

In de groepsgesprekken wordt de verharding van de maatschappij het meest genoemd als mensen uitleggen waarom ze vinden dat het de verkeerde kant opgaat. Deelnemers uiten hun zorgen over het toenemende individualisme, de intolerantie en het vervagen van normen en waarden:

- A: ‘Het wij-gevoel is er niet meer, er heerst meer verdeeldheid dan vroeger. Dat kan door iets kleins komen. Je hoeft het journaal maar aan te zetten: er is discriminatie, terrorisme. Het is ieder voor zich.’ (Amsterdam, 1^e groep)
- B: ‘De ik-maatschappij. Daar kan ik niet zo goed tegen, omdat ik op een andere manier ben opgegroeid. Het is ieder voor zich. Ik kom nog uit de tijd dat als de buurvrouw ziek was, je haar soep bracht.’
- C: ‘Er heerst verhuftering van de maatschappij. Dat is niet gemakkelijk uit te leggen.’

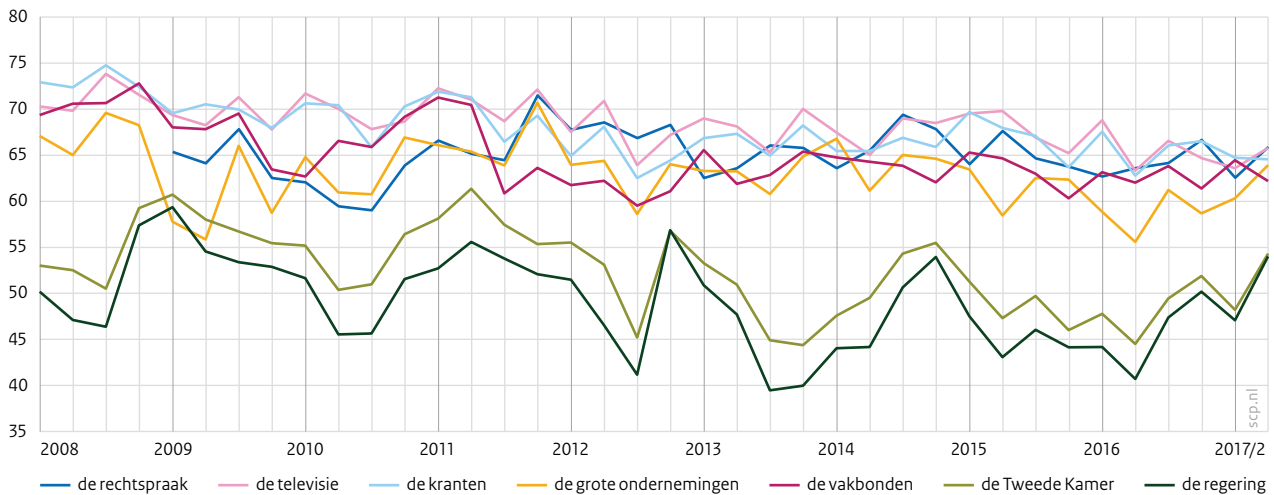
En in Eindhoven zegt men:

- A: ‘Door mijn geardheid krijg ik met agressie te maken, steeds meer. Ik vind de verdraagzaamheid ver te zoeken. Er is geen respect meer voor elkaar. Dat gaat de verkeerde kant uit. En in Den Haag zie ik lachende mensen en dan denk ik: jij weet echt niet wat er speelt in de straat. (...) Ook ouders met kinderen die door rood fietsen. En durf er iets van te zeggen! Dan krijg je de wind van voren.’ (Eindhoven, 2^e groep)
- B: ‘Een ander voorbeeld: stoepvegen. Als er sneeuw ligt, iedereen laat zijn sneeuw liggen. Niemand maakt zijn tuin schoon.’
- C: ‘Ze zullen het wel te druk hebben.’
- B: ‘... Buren die elkaar niet groeten.’

Institutioneel vertrouwen

Het vertrouwen in de rechtspraak, de televisie, de kranten, de grote ondernemingen en de vakbonden ligt dit kwartaal tussen de 62% en 66% (figuur 1.3). Dat is ongeveer hetzelfde als vorig jaar. Over meer jaren bekeken, stijgt het vertrouwen in grote ondernemingen weer iets, nadat

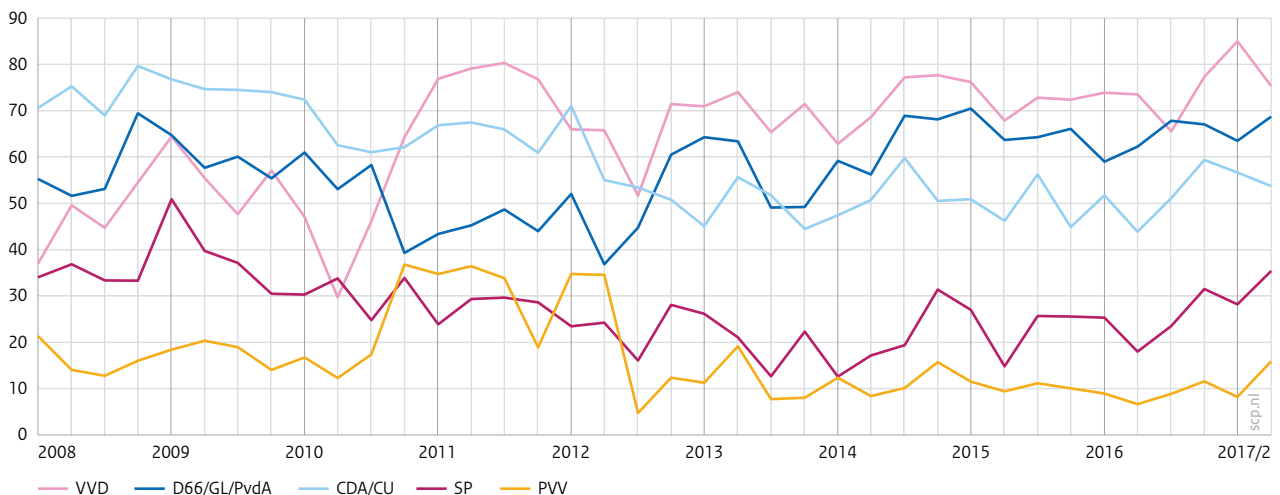
Figuur 1.3 Voldoende vertrouwen in zeven instituties,^a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2017/2

Figuur 1.4 Politiek vertrouwen^a naar stemintentie, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

a Politiek vertrouwen is een score van 6 of hoger op de samenvattende maat van vertrouwen in Tweede Kamer/regering en tevredenheid met de politiek in Den Haag.

Bron: COB 2008/1-2017/2

het in het tweede kwartaal van 2016 een dip liet zien. In hoofdstuk 2 gaan we dieper in op het vertrouwen in de televisie en kranten.

Vertrouwen in Tweede Kamer en regering stijgt

Er is nog altijd minder vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering dan in de andere genoemde instituties, maar het is sinds vorig kwartaal wel gestegen. In april 2017 geeft 54% de Tweede Kamer en de regering een rapportcijfer van 6 of hoger. Vorig kwartaal gaf 48% de Tweede Kamer een voldoende en 47% de regering.

Als we het vertrouwen in de politiek uitsplitsen naar stemintentie, zien we dat niet alle kiezersgroepen positiever worden (zie figuur 1.4).³ Het vertrouwen in de politiek onder aanhangers van de vvd stijgt niet, maar zij blijven wel de groep met het meest vertrouwen, gevolgd door aanhangers van D66/GroenLinks/PvdA en cda/cu. Aanhangers van sp en pvv hebben het minst vaak vertrouwen in de politiek. Als we het vertrouwen in de politiek uitsplitsen naar geslacht, leeftijd en opleiding, dan zien we dat binnen alle subgroepen meer mensen vertrouwen hebben.

Positief effect van de verkiezingen?

Zou de grotere tevredenheid met de Haagse politiek (in figuur 1.1) en het gestegen vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering (in figuur 1.3) te maken kunnen hebben met de Tweede Kamerverkiezingen in april 2017? In de politicologische literatuur zijn er aanwijzingen voor een positief effect van verkiezingen op de tevredenheid met de democratie⁴ en op het politiek vertrouwen.⁵

Of we zo'n positief effect dit kwartaal ook in het cob zien, is lastig te zeggen. Om een goede indruk te krijgen van het effect van verkiezingen op politiek vertrouwen zou je dezelfde respondenten met paneldata over langere tijd moeten volgen of over onderzoek moeten beschikken met veel meetpunten over een hele lange periode. Daarvoor loopt het cob met 38 metingen in 9½ jaar nog net niet lang genoeg, maar het is wel aardig om eens terug te kijken naar eerdere verkiezingen om te zien of we toen ook een stijging van het gemiddelde vertrouwen zagen. Dat doen we door in figuur 1.5 nogmaals het politieke vertrouwen weer te geven. In deze figuur is ook aangegeven in welk kwartaal de verkiezingen waren, in welk kwartaal een nieuw kabinet werd beëdigd en wanneer een kabinet viel.

In april 2017 zien we dus een stijging van het politieke vertrouwen in vergelijking met het kwartaal vóór de verkiezingen.⁶ Ook in 2012 zien we dat het politieke vertrouwen in de meting ná de verkiezingen hoger ligt dan in de meting ervoor.⁷ In 2010 is het beeld anders. In de meting na de verkiezingen stijgt het politiek vertrouwen nauwelijks.⁸ Pas als de formatie is afgerond, stijgt het politieke vertrouwen, met vooral een zeer sterke stijging onder aanhangers van de vvd en de pvv (zie figuur 1.4).

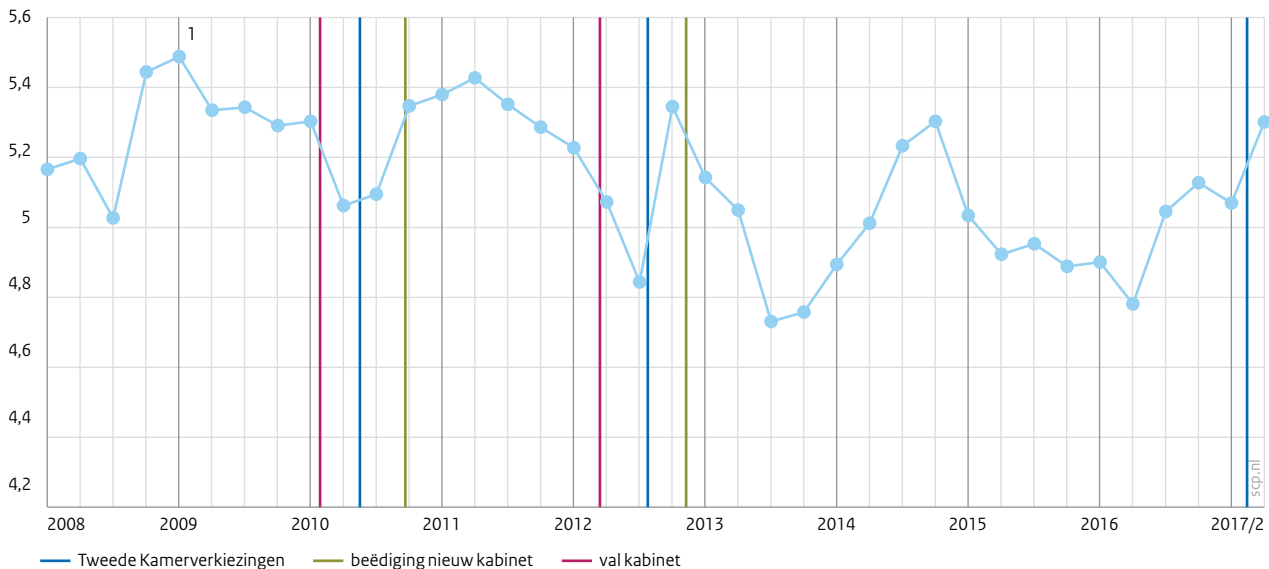
De sterkste vertrouwensverschuiving heeft dus niet primair te maken met verkiezingen, maar vooral met de beëdiging van een nieuw kabinet. Dat een nieuw kabinet nieuwe hoop kan geven, zagen we in het voorjaar van 2007, toen de Eurobarometer een sterke stijging liet zien tijdens de toer van honderd dagen van het kabinet-Balkenende IV.⁹ Maar als we in figuur 1.5 kijken naar de ontwikkelingen in 2012, dan zien we dat het ook anders kan. Na het afronden van de formatie tussen vvd en PvdA daalde het vertrouwen snel, nadat er onder de vvd-aanhang ophef was ontstaan over de inkomensafhankelijke zorgpremie.

Meningen over politiek en politici stabiel

We vragen mensen elk kwartaal ook naar wat zij vinden van de politiek en de politici. De Opvattingen blijven door de jaren heen betrekkelijk stabiel. Op enkele schommelingen na is er geen duidelijke trend in te ontdekken en de eventuele invloed van de verkiezingen blijft hier beperkt (zie tabel 1.2). Het oordeel over de competentie van politici werd dit

- 3 Politiek vertrouwen is hier een samengestelde maat van vertrouwen in de Tweede Kamer/de regering en tevredenheid met de politiek in Den Haag, zie ook noot a onder tabel 1.4. Het gaat hier om stemintentie als er nu verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn. De verdeling van voorkeuren verschilt van kwartaal tot kwartaal en sinds 2008 hebben zich hierin grote verschuivingen voorgedaan (zie ook www.peilingwijzer.nl). Om te zorgen voor genoeg respondenten per cel voor de hele periode moeten we daarom soms partijen samen nemen. Dat verklaart waarom we hier D66/GroenLinks/PvdA en cda/cu samen bekijken. Niet vermeld is dat we dit kwartaal enige aanhangers van Forum voor Democratie toevoegden aan de pvv-aanhangers.
- 4 H. Clarke, N. Dutt en A. Kornberg, The political economy of attitudes toward polity and society in Western European democracies. *The Journal of Politics* 55 (1993), 4: 998-1021.
- 5 Patrick van Erkel en Tom van der Meer, Macroeconomic performance, political trust and the Great Recession: A multilevel analysis of the effects of within-country fluctuations in macroeconomic performance on political trust in 15 EU countries, 1999-2011. *European Journal of Political Research* 55 (2016): 177-197.
- 6 De Tweede Kamerverkiezingen vonden plaats op 15 maart 2017, de cob-dataverzameling voor cob 2017/2 in april. De stand van zaken van de formatie in april: vvd, cda, D66 en GroenLinks onderhandelen. Men zegt hoopvol te zijn, maar laat niets los.
- 7 De Tweede Kamerverkiezingen vonden plaats op 12 september 2012, de cob-dataverzameling voor cob 2012/4 in oktober. De stand van zaken van de formatie in oktober: vvd en PvdA formeren en zijn eind oktober in een vergevorderd stadium; de beëdiging van het kabinet is op 5 november.
- 8 De Tweede Kamerverkiezingen vonden plaats op 9 juni 2010, de cob-dataverzameling voor cob 2010/3 in juli. De stand van zaken van de formatie in juli: begin juli wordt er onderhandeld over paars-plus (vvd, PvdA, D66, GroenLinks), dat blijkt af te ketsen op 21 juli, waarna het langzaam de kant opgaat van een rechts kabinet. De formatie duurt dan nog even; het kabinet-Rutte I (vvd, cda met gedoogsteun van de pvv) wordt op 14 oktober beëdigd. Dat is tijdens de dataverzameling van cob 2010/4.
- 9 Paul Dekker en Josje den Ridder, De publieke opinie, in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëtte Cloïn en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: scp, 2011, 61.

Figuur 1.5 Politiek vertrouwen en de verkiezingscyclus, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (gemiddelde score)

a Politiek vertrouwen is een score van 6 of hoger op de samenvattende maat van vertrouwen in Tweede Kamer/regering en tevredenheid met de politiek in Den Haag. De vertrouwensstijging bij cijfer 1 in de figuur schrijven we doorgaans toe aan het gestegen vertrouwen nadat de politiek de banken redde.

Bron: COB 2008/1-2017/2

Tabel 1.2 Enkele opvattingen over politiek en politici, a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016	2017/1	2017/2
'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.'							
oneens	31	29	33	33	36	36	30
eens	28	30	28	28	26	27	31
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.'							
oneens	18	20	18	17	17	18	21
eens	57	56	59	61	61	58	57
'Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.'							
oneens	20	20	19	19	16	15	18
eens	36	40	42	40	43	45	39
'Het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders.'							
oneens	41	38	35	37	37	36	43
eens	28	32	35	32	32	34	28
'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten.'							
oneens	9	8	9	10	10	10	8
eens	58	57	56	53	51	54	58

a De percentages eens en oneens tellen samen met 'neutraal' / 'ik weet het niet' op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd. Van de roze cijfers is de score in dit kwartaal significant anders dan in de vorige meting (bij $p < 0,01$). Hierbij zijn de gemiddelde scores op de vijfpuntsschaal vergeleken (waarbij 'weet niet' als missende waarde werd beschouwd).

Bron: COB 2008/1-2017/2

kwartaal iets positiever: 31% vindt politici bekwaam en dat was vorig kwartaal nog 27%. De steun voor krachtige leiders nam af van 34% vorig kwartaal naar 28% nu. De andere veranderingen zijn minimaal. Verreweg de grootste groep (57%) blijft van mening dat ‘mensen zoals ik’ geen enkele invloed hebben op wat de regering doet, 21% is het met deze stelling oneens. 39% vindt dat politici onbehoorlijk met elkaar omgaan, 18% vindt dat niet. 58% vindt het een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten, 8% is het daar niet mee eens.

Publieke agenda: prioriteiten en problemen

De prioriteiten en zorgen van Nederlanders brengen we op twee manieren in kaart. Eerst gaan we na aan welke politieke doelen mensen meer of minder geld willen besteden. Deze zogenoemde ‘begrotingsvoorkeuren’ geven een indruk van welke thema’s men belangrijk en minder belangrijk vindt. In de tweede plaats kijken we welke onderwerpen mensen spontaan noemen als we hun vragen naar de belangrijkste maatschappelijke problemen. Als tegenhanger van die problemen vragen we ook naar wat er goed gaat in Nederland. Ook dat mogen mensen in hun eigen woorden aangeven.

Meer uitgeven aan zorg, onderwijs, werk en armoedebestrijding

Een ruime meerderheid wil (veel) meer geld uitgeven aan het verbeteren van de zorg en het onderwijs, aan het vergroten van de werkgelegenheid en aan het bestrijden van armoede in Nederland. Deze vier thema’s stonden de afgelopen jaren steeds in de top vier van wat de regering zou moeten aanpakken. Uitzondering is de periode van 2008 tot en met 2011, toen veiligheid in plaats van armoedebestrijding in de top vier stond (zie figuur 1.6).

Ook de top-vier-van-de-onderkant is behoorlijk stabiel, hoewel er wel veel ontwikkeling zit in de mate van (im)populariteit (waarover hierna meer). De grootste groep Nederlanders wil minder geld uitgeven aan de integratie van minderheden, internationale missies, kunst en cultuur, en ontwikkelingssamenwerking.

Steun voor militaire missies blijft hoger dan vijf jaar geleden

Het gemiddelde van de zestien politieke doelen (exclusief het verminderen van de staatsschuld) is +33. Dat betekent dat men er doorgaans liever méér geld aan wil uitgeven dan minder. Dat was ook in alle voorgaande metingen het geval. Tussen 2008 en eind 2012 daalde dit ‘bestedingsaldo’ ligt (van +32 naar +18), sinds 2012 stijgt het weer. Dit kwartaal is de ‘gemiddelde uitgavenwens’ terug op het niveau van 2008.

In vergelijking met vorig kwartaal doen zich op een paar terreinen veranderingen voor. Men wil minder bezuinigen op militaire missies dan vorig kwartaal (de nettoscore verschuift van -27 naar -9) en wil meer gaan besteden aan het verminderen van de staatsschuld (van -4 naar +10), aan het verbeteren van dierenwelzijn (-1 naar +12) en aan onderzoek en technologie (+42 naar +52).

Tabel 1.3 Gewenste veranderingen in uitgaven aan politieke doelen,^a bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)

	veel minder geld	minder geld	zoals nu	meer geld	veel meer geld	ik weet het niet	netto- steun voor stijging ^b
verbeteren van de (gezondheids)zorg	0	1	16	50	31	2	80
verbeteren van het onderwijs	0	1	20	51	25	3	75
vergroten van de werkgelegenheid	0	3	20	54	20	3	71
bestrijden van armoede in Nederland	0	3	22	51	22	2	70
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	0	3	28	48	19	2	64
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	1	4	36	38	18	3	51
stimuleren onderzoek en technologie	1	4	36	42	13	4	50
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	1	6	49	34	7	2	35
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	1	3	57	30	7	3	33
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	1	9	53	30	4	3	24
bijdragen aan de aanpak van internationale milieu-problemen en klimaatverandering	4	13	38	34	7	4	24
verbeteren van het dierenwelzijn	4	15	49	21	9	3	11
verbeteren van de integratie van minderheden	8	18	44	22	3	5	-2
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	8	24	40	21	3	4	-9
stimuleren van kunst en cultuur	11	27	42	13	4	3	-20
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	15	30	34	16	2	3	-26
gemiddelde van bovenstaande 16 doelen	3	10	36	35	12	3	33
verminderen van de staatsschuld	2	14	53	21	3	8	9

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?'

b Aandeel dat (veel) meer geld wil uitgeven, verminderd met het aandeel dat (veel) minder wil uitgeven. Op deze gemiddelde voorkeur zijn de uitgavencategorieën, m.u.v. vermindering van de staatsschuld, geordend.

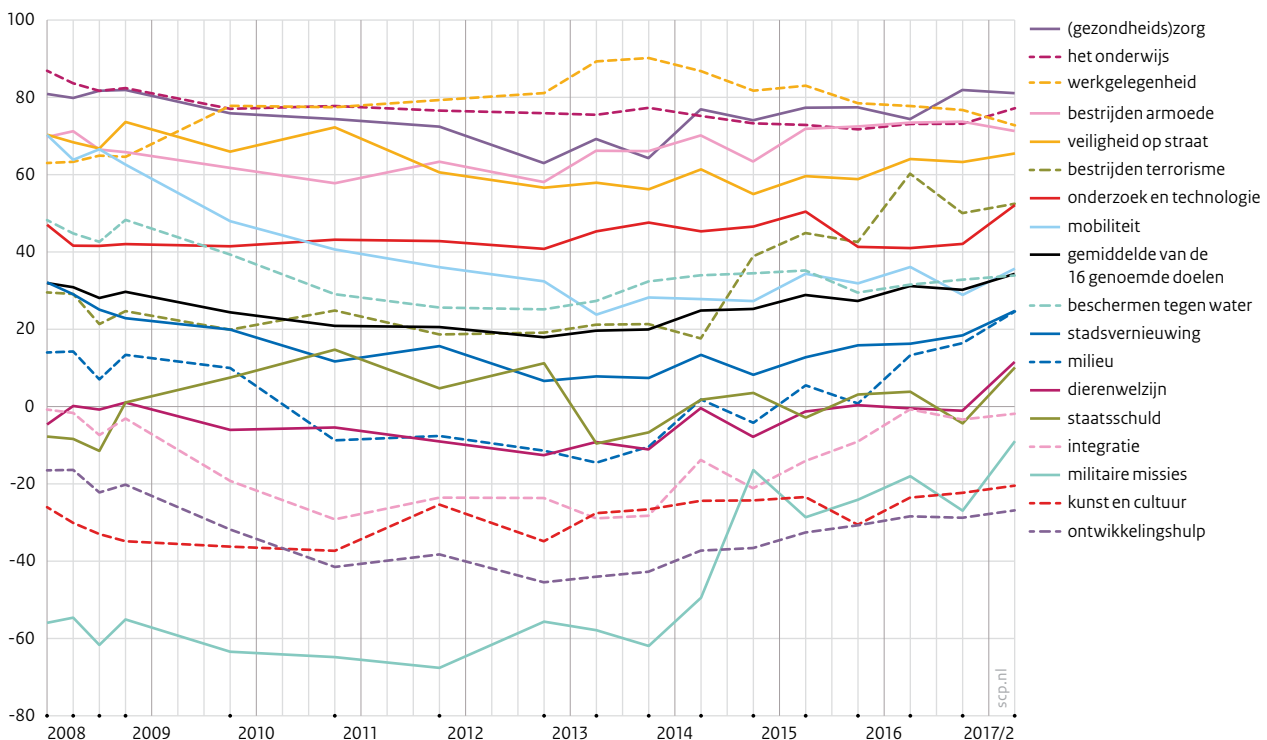
Bron: COB 2017/2

Op de wat langere termijn zien we grote veranderingen in de steun/afkeer van uitgaven aan militaire missies. Het aantal mensen dat op deze missies wil bezuinigen, is vanaf 2014 aanzienlijk gedaald in vergelijking met de periode 2008-2014: waar de nettoscore nu -9 is, was die begin 2008 -56. Ook willen sinds 2013 minder mensen bezuinigen op ontwikkelingshulp en integratie. Uitgaven aan het milieu worden ook sinds 2013 door meer mensen gewenst. Toch blijven deze thema's laag op de prioriteitenlijst staan.

Manier van samenleven en immigratie/integratie belangrijkste zorgpunten

We vragen mensen elk kwartaal om met (een paar) trefwoorden op te schrijven wat zij de grootste problemen van Nederland vinden. Men kan maximaal vijf onderwerpen noemen. Dit kwartaal noemt

Figuur 1.6 Nettosteun^a voor meer uitgaven aan politieke doelen, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (scores)

a Gemiddelde voorkeur als ‘(veel) meer’ = 100, ‘zoals nu’ = 0 en ‘(veel) minder’ = -100 (‘ik weet niet’ blijft buiten de berekening, waardoor de waarde niet precies het verschil is tussen de vermelde percentages ‘meer’ en ‘minder’).

Bron: COB 2008/1-2017/2

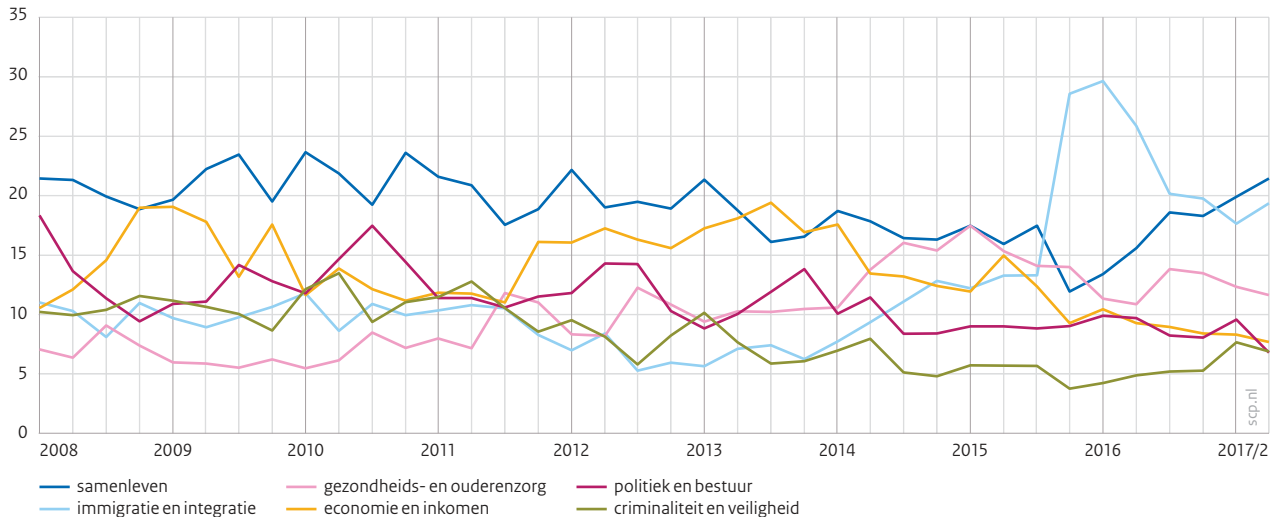
76% één of meer problemen. Dat is in vergelijking met eerdere kwartalen behoorlijk laag: tot nu toe noemde 86% tot 89% één of meer problemen. Het is verleidelijk om dit te zien als een positief signaal (blijkbaar gaat het beter met Nederland), maar ook het aantal sterke punten liep iets terug, al is de daling daar veel minder sterk. Dit kwartaal noemt 56% één of meer sterke punten. Dat was vorig kwartaal 61%.

Men mag dan iets minder problemen noemen dan vorig kwartaal, de belangrijkste punten van zorg blijven gelijk (zie figuur 1.7). Ook dit kwartaal domineren de manier van samenleven en immigratie/integratie.¹⁰ Zorgen over immigratie en integratie worden in vergelijking met 2015 minder vaak genoemd, maar het thema blijft veel urgenter dan in de periode daarvoor. Net als in voorgaande kwartalen (vgl. COB 2016|4: 17; COB 2015|4: 24-26) gaan veel van deze zorgen over vluchtelingen, asielzoekers en (im)migratie. Andere veelgenoemde trefwoorden zijn integratie, islam, islamisering en racisme.

De manier van samenleven is al sinds 2008 een maatschappelijk probleem dat vaak spontaan genoemd wordt (figuur 1.7), maar tegelijkertijd is de tevredenheid met de Nederlandse samenleving (figuur 1.1) niet bijzonder laag. Zo'n 77% geeft die een voldoende, met een gemiddelde van 6,2. Er is geen samenhang tussen tevredenheid met de samenleving en het spontaan noemen van een probleem over het samenleven. Of men nu wel of geen probleem noemt,

¹⁰ In figuur 1.6 telt elke respondent even zwaar mee en staat samenleven iets boven immigratie. Als we die herberekening loslaten en kijken welk aandeel één of meer problemen in een bepaalde categorie noemt, scoren beide thema's bijna even hoog. 37% noemt immigratie spontaan als probleem, 35% noemt de manier van samenleven als probleem.

Figuur 1.7 Ontwikkelingen in het nationale probleembesef,^a de zes grootste categorieën onderwerpen van het tweede kwartaal van 2017, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten van het nationale probleembesef)

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2017/2

de gemiddelde score is een 6,2. Dat tevredenheidscijfer laat dus geen diepe onvrede zien, maar laat wel veel ruimte voor verbetering.

Dat veel mensen 'de samenleving' als probleem zien, maar er geen diepe ontevredenheid over rapporteren, kan ermee te maken hebben dat dit trefwoord in hetzelfde rijtje staat als 'de Haagse politiek', waarover de onvrede nog aanzienlijk groter is. Als we kijken welke trefwoorden mensen precies noemen als ze zich zorgen maken over het samenleven, dan zien we wat er beter moet. De zorgen gaan vooral over individualisme/egoïsme/ik-cultuur, onverdraagzaamheid/intolerantie, respectloosheid, normen en waarden en discriminatie. Op dit laatste thema gaan we in hoofdstuk 3 dieper in. Opvallend dit kwartaal zijn de verwijzingen naar 'homohaar', vermoedelijk ingegeven door het nieuws van begin april over geweld tegen een homostel in Haarlem.

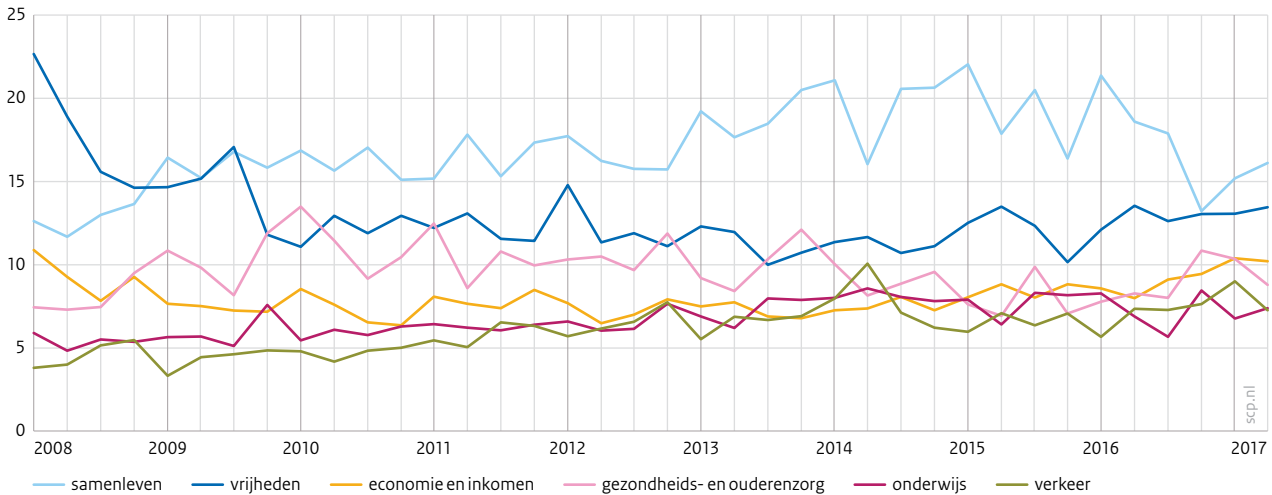
Ongerstheid over de (gezondheids)zorg staat op de derde plaats in het lijstje met maatschappelijke zorgen. De ongerustheid over dit thema heeft vooral betrekking op de (ouderen)zorg en de zorgkosten en is sinds 2015 iets afgenomen. Ook de zorgen over 'economie en inkomen' nemen verder af, een ontwikkeling die in 2013 is ingezet. Zorgen over 'politiek en bestuur' en 'criminaliteit en veiligheid' maken de top zes compleet.

Trots op samenleven en vrijheid

De manier van samenleven staat ook bovenaan de lijst met dingen die goed gaan in Nederland (zie figuur 1.8). Positieve punten over het samenleven worden minder vaak genoemd dan negatieve punten,¹¹ maar het blijft dus een thema waarop er veel verkeerd én veel goed gaat. Positieve punten van het samenleven zijn de saamhorigheid en burenhulp, de tolerantie, de open en nuchtere mentaliteit, mensen

¹¹ 35% noemt één of meer problemen in de categorie 'samenleven', 17% noemt één of meer sterke punten in deze categorie.

Figuur 1.8 Ontwikkelingen in de nationale trots,^a de zes belangrijkste categorieën van het tweede kwartaal van 2017, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten van de nationale trots)

a 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2017/2

die vrijwilligerswerk doen, de diversiteit en de gulheid bij rampen. Andere sterke punten van Nederland zijn onze vrijheid, de relatief goede economie, gezondheidszorg, onderwijs en verkeer. In Nederland zijn veel dingen goed geregeld vindt men, zeker als je het vergelijkt met andere landen.

'Ik ben veel in het buitenland geweest. Ik zeg tegen mijn kinderen dat je God op je blote knieën mag danken voor de goede zorg hier.'
(Amsterdam, 2^e groep)

Onderaan de lijst met sterke punten (en dus niet in de figuur) wordt de politiek dit kwartaal iets vaker genoemd. Men noemt daarbij vooral 'de democratie' in het algemeen.

Globaliseringskwesties

Opvattingen over de multiculturele samenleving zijn van kwartaal tot kwartaal betrekkelijk stabiel (tabel 1.4). 40% vindt dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten, 30% is het hier niet mee eens. 43% vindt de aanwezigheid van verschillende culturen winst voor onze samenleving, 28% vindt van niet.

In figuur 1.1 zagen we al dat – vermoedelijk in het kielzog van de stijgende tevredenheid met de nationale politiek – de tevredenheid met de Europese politiek iets toenam. In tabel 1.4 zien we dat ook de steun voor het Nederlandse EU-lidmaatschap dit kwartaal weer stijgt. 47% vindt het lidmaatschap een goede zaak, 21% vindt dit niet. Vorig kwartaal was

dat respectievelijk 42% en 25%. Over de wat langere termijn is er geen duidelijke trend in de steun voor het EU-lidmaatschap. Tussen 2008 en 2015 leek die steun iets af te nemen, maar sindsdien schommelt het vooral (wat overigens lastig te zien is in de samengenomen metingen in tabel 1.4). Ook in het derde kwartaal van 2016 ging de steun tijdelijk wat omhoog. We gingen er toen van uit dat dat kwam door de Brexit (vgl. COB 2016|3: 24).

19% is het eens met de stelling dat ‘mensen zoals ik’ vooral nadelen ondervinden van het verdwijnen van de grenzen en het open worden van de economie. 41% is het hiermee oneens. Tussen 2008 en 2014 nam het aandeel mensen dat vooral nadelen zag iets toe, maar na 2014 neemt het geleidelijk weer iets af.

Tabel 1.4 Enkele opvattingen over globaliseringskwesties,^a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013	2014- 2015	2016	2017/1	2017/2
‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.’							
oneens	32	32	34	31	31	32	30
eens	40	40	37	40	40	39	40
‘De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.’							
oneens	27	28	24	25	28	26	28
eens	40	41	43	43	42	43	43
‘Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.’							
oneens	16	18	22	25	24	25	21
eens	47	46	44	41	41	42	47
‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.’							
oneens	42	42	41	38	40	39	41
eens	17	19	22	25	24	23	19

a De percentages eens en oneens tellen samen met ‘neutraal’ / ‘ik weet het niet’ op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd. Van de roze cijfers is de score in dit kwartaal significant anders dan in de vorige meting (bij $p < 0,01$). Hierbij zijn de gemiddelde scores op de vijfpuntsschaal vergeleken (waarbij ‘weet niet’ als missende waarde werd beschouwd).

Bron: COB 2008/1-2017/2

2 Vertrouwen in de media en het politieke landschap

Kernpunten

- Bij jongeren (18-34 jaar) daalt het vertrouwen in kranten en tv relatief sterk (vergeleken met het vertrouwen in andere instituties en vergeleken met het vertrouwen van 35-plussers). Deze ontwikkeling zien we ook in ander onderzoek.
- Wie kranten en televisie gebruikt voor het politieke nieuws heeft meer vertrouwen in deze media dan wie dat niet doet. De daling van vertrouwen in kranten en televisie bij jongeren is statistisch voor een deel verklaarbaar uit veranderingen in hun gebruik van media voor politieke nieuwsgaring.
- Mensen maken hun vertrouwen in kranten en televisie vooral afhankelijk van hun oordeel over het nieuws: zijn de onderwerpen evenwichtig geselecteerd, zijn de gepresenteerde feiten geloofwaardig en is de interpretatie in balans? Vaak is dat oordeel (licht) negatief: nieuws is gekleurd en selectief. Media zouden te veel focussen op negatief nieuws en daarmee maatschappelijke onrust aanwakkeren.
- Metingen van vertrouwen in de media verschillen nogal en de resultaten zijn waarschijnlijk vooral afhankelijk van de aanduidingen (over 'de pers' en 'de media' zijn mensen negatiever dan over 'de kranten').
- Sinds 1970 plaatsen Nederlanders zich politiek minder rechts en meer in het midden. Ze zien zichzelf daarnaast voortdurend vaker als progressief dan als conservatief. Opgemerkt moet worden dat de betekenis van de termen links en rechts is veranderd: de samenhang tussen deze en andere politieke positioneringen is zwakker geworden.
- In 2017 plaatst de aanhang van GroenLinks zichzelf het meest links en progressief, de aanhang van de vvd het meest rechts en de cu- en cda-aanhang het meest conservatief. Plaatsing links en progressief gaat samen met meer steun voor de multiculturele samenleving en de eu en meer vertrouwen in andere mensen en instituties. Tegenpool qua vertrouwen is niet rechts en conservatief, maar het politieke midden of geen positie kiezen.

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op twee onderwerpen die in hoofdstuk 1 ook al zijdelings aan de orde zijn geweest en verder weinig met elkaar te maken hebben. Eerst komen we terug op de in COB 2017|1 gesignaleerde sterke daling van vertrouwen in kranten en televisie bij 18-34-jarigen. Daarna gaan we in op de links-rechtstegenstelling en op andere dimensies die vaak worden gebruikt om politieke voorkeuren in kaart te brengen.

Vertrouwen in media

In het vorige kwartaalbericht (COB 2017|1: 11-12) constateerden we een opvallende afname van vertrouwen in de media bij de jongste leeftijdsgroep sinds 2008. Figuur 2.1 laat deze trend nog eens zien. De doorgetrokken lijn voor de trend in mediavertrouwen van de jongeren gaat harder naar beneden dan de dalende trend voor het vertrouwen in andere instituties voor deze leeftijdscategorie en harder dan de lijnen bij 35-plussers, die niet significant dalen.¹

Waarom is er zo'n sterke daling bij jongeren en jongvolwassenen in hun vertrouwen in kranten en televisie? Voor we op mogelijke verklaringen ingaan, kijken we eerst naar de enquêtevraag over vertrouwen in de kranten en de televisie. Wat bedoelen respondenten eigenlijk als ze een

1 Schaalbaarheid (Cronbachs alfa) in alle 38 kwartalen samen voor vertrouwen in kranten en tv 0,87 en voor vertrouwen in grote ondernemingen, vakbonden, rechtspraak, Tweede Kamer en regering 0,83. Trendmatige verandering per kwartaal bij 18-34-jarigen -0,015*** voor media en -0,006** voor overige instituties (het verschil wordt trendmatig 0,009*** per kwartaal groter); bij 35-plussers zijn er geen significante veranderingen (-0,001 voor media, -0,003 voor overige; verschil -0,002). Trendmatige verandering van 18-34-jarigen ten opzichte van 35-plussers bij media -0,014*** en bij overige instituties -0,003. De sterretjes duiden op statistische significantieniveaus bij tweezijdige toetsing: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$.

Figuur 2.1 Vertrouwen in media^a en andere instituties in twee leeftijdsgroepen, bevolking van 18+, 2008-2017/2 (gemiddelde score)

a Gemiddeld vertrouwen in media (kranten en tv) en gemiddeld vertrouwen in de overige vijf instituties van figuur 1.3 op een schaal van 1-10 (met 'ik weet het niet' op 5,5 als dat antwoord maximaal 3 van de 7 keer is gegeven).

Bron: COB 2008/1- 2017/2

rapportcijfer geven voor dat vertrouwen? En hoe is het gesteld met het vertrouwen in de media in ander enquêteonderzoek?

Oordelen over de betrouwbaarheid van kranten en televisie

Wat meten we eigenlijk als we mensen vragen om met een rapportcijfer aan te geven hoeveel vertrouwen zij hebben in kranten en televisie? We proberen daar een indruk van te krijgen door mensen zelf te vragen waarom ze een bepaald cijfer gaven.²

Een eerste vraag is waar mensen eigenlijk aan denken bij de behoorlijk algemene termen 'de kranten' en 'de televisie'. Niet alle toelichtingen zijn even helder, maar over het algemeen denkt men bij 'de kranten' aan de grote landelijke of regionale dagbladen (titels die expliciet genoemd worden, zijn *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Trouw*, *NRC Handelsblad* en *AD*). Bij 'de televisie' wordt door sommigen een onderscheid gemaakt tussen nieuws en entertainment. De conclusie is dat men bij het invullen van de vertrouwensvraag toch vooral het nieuws en de nieuwsberichtgeving beoordeelt, hoewel sommige mensen bij 'de televisie' een oordeel geven over het televisieaanbod in het algemeen.³

Een tweede vraag is welke criteria mensen dan hanteren voor hun oordeel over kranten en televisie. Verreweg de meeste argumenten gaan over de objectiviteit van de berichtgeving: is de berichtgeving neutraal (dat wil zeggen: niet politiek gekleurd, onpartijdig, onafhankelijk), welke selectie wordt er gepresenteerd en is die selectie ook waarheidsgetrouw? Objectiviteit speelt een grote rol bij zowel kranten als televisie en geldt

2 We vroegen een willekeurige selectie van respondenten hun rapportcijfer voor 'de kranten' of 'de televisie' toe te lichten en bespraken het vertrouwen in kranten en televisie in de groepsgesprekken. Vergelijk COB 2008|1: 23-26, voor argumenten voor alle nagevraagde instituties, COB 2010|1: 14-16, voor Tweede Kamer en regering, COB 2014|1: 10-11, voor de regering en COB 2016|3 (13-15), voor grote ondernemingen en regering.

3 Zo wordt voor vertrouwen in de televisie gerefereerd aan een volledig en gevarieerd aanbod (inclusief 'zijn er genoeg leuke programma's?'), maar bij de kranten gaat het altijd om nieuws en commentaren daarop.

zowel voor mensen die lage als voor mensen die hoge rapportcijfers geven. Het belang dat men hecht aan objectiviteit en geloofwaardigheid komt overeen met wat we weten uit de literatuur over vertrouwen in nieuwsmedia.⁴ Ook daar ziet men als centrale elementen voor vertrouwen een goede selectie van onderwerpen en van de feiten daarover, correctheid en controleerbaarheid van wat erover wordt vermeld en de journalistieke interpretatie.⁵

De oordelen die mensen vellen over de objectiviteit van nieuwsberichtgeving zijn voor kranten en televisie in grote lijnen gelijk (zie tabel 2.1). De meest genoemde argumenten voor het hebben van geen of weinig vertrouwen zijn: niet alles wat je ziet of leest klopt (onwaarheden, nepnieuws), de berichtgeving is gekleurd en niet objectief en bovendien selectief. Ook wordt vaak genoemd dat televisie en kranten sensatiebelust zijn: ze willen scoren, focussen op het negatieve en wakkeren daarmee de onrust aan. Dat is ook een klacht die we in groepsgesprekken vaker horen: media vergroten problemen uit en het effect daarvan kan zijn dat ze ook werkelijk groter worden.⁶ Wie wel vertrouwen heeft in kranten en televisie is positiever over de objectiviteit en vindt nieuwsberichten wel waarheidsgetrouw, onpartijdig, onafhankelijk en informatief.

Er zijn ook verschillen in het oordeel over kranten en televisie. De televisie wordt vaker beoordeeld op het totale aanbod van zenders en programma's (meestal in negatieve zin) en krijgt vaker het verwijt te veel gericht te zijn op entertainment. Als het gaat over de gekleurdheid van het nieuws, dan valt bij de televisie vaker de term 'links', terwijl er bij de kranten wordt gewezen op de grote verschillen in politieke kleur en daarmee de verschillende interpretatie van het nieuws.

In de focusgroepen wijzen mensen met een migratieachtergrond ook op (etnocentrische) selectiviteit en fouten in het nieuws. Zo zegt iemand in een groepsgesprek in Amsterdam:⁷

'Niet alles wordt gemeld in de media. 50 doden in West-Europa worden overbelicht, maar andere doden worden niet uitgelicht. Sommige dingen krijgen weinig of geen aandacht in de media. Ondertitelingen die niet kloppen. Laatst zat ik met iemand uit Syrië. Toen was er een stuk op tv over de gasbommen op Syrië. Toen zei de ondertiteling van een Arabische vrouw dat ze de dood wenste aan diegene die dit hebben gedaan, maar dat zei ze niet. Ze zei eigenlijk dat ze vrede had met diegene die zijn doodgegaan. Zo krijg je een hekel aan die mensen. Dat was op het journaal waar je van aanneemt dat het een betrouwbare bron is.'

Dergelijke klachten zien we ook in onderzoek onder minderheden en vooral moslims.⁸

Veranderingen door opkomst sociale media

In groepsgesprekken van dit kwartaal vroegen we mensen expliciet om de betrouwbaarheid van media op dit moment te vergelijken met het verleden, mede naar aanleiding van recente discussies over 'nepnieuws'.

4 Caroline Fisher, The trouble with trust in news media. *Communication Research and Practice* 2 (2016), 4: 451-465.

5 Dit zijn de vier elementen die naar voren kwamen in uitgebreider kwantitatief onderzoek van vertrouwen in nieuwsmedia in Matthias Kohring en Jörg Matthes, Trust in news media. Development and validation of a multidimensional scale. *Communication Research* 34 (2017), 2: 231-251.

6 Dit was in 2009 een zorg ten aanzien van de berichtgeving over de financiële en economische crisis (COB 2009|2: 22-27).

7 Zie het achterin bij de verantwoording vermelde verslag van Ruigrok NetPanel.

8 Zie o.a. Jaco Dagevos en Willem Huijnk, Samenvatting en slotbeschouwing, in: Willem Huijnk, Jaco Dagevos, Mérove Gijsberts en Iris Andriessen (red.), *Werelden van Verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015, 7-29.

Tabel 2.1 Reden om kranten en televisie (niet) te vertrouwen, bevolking van 18+, 2017/2^a

	kranten	televisie
redenen om geen vertrouwen te hebben	<ul style="list-style-type: none"> - gekleurd, niet objectief (want hebben politieke kleur en zijn afhankelijk van adverteerders) - onwaarheden (voor de verkoopcijfers), nepnieuws - selectief, laten echte problemen niet zien - meer meningen dan feiten - checken bronnen niet, geen gedegen onderzoek - sensatiebelust, overdrijven, focus op het negatieve - maken dingen erger - elke krant schrijft wat anders - focus op onbelangrijke zaken - veel spelfouten - kleine groep bepaalt - kranten hebben het moeilijk, jeugd leest geen krant meer - weinig nuance - niet voor iedereen toegankelijk - niet alle kranten zijn goed 	<ul style="list-style-type: none"> - gekleurd, eenzijdig, te links, niet neutraal - selectief, houden informatie achter - onwaarheden, nepnieuws, veel leugens - te veel onzin op tv, pulp, roddel, herhaling, hypes, te veel entertainment, aanbod valt tegen - te veel sensatie (ten koste van waarheid), overdrijven, effectbejag, wakkeren onrust aan - weinig diversiteit in aanbod - te veel commerciële belangen, alles draait om reclame - tegenstrijdige berichtgeving - eenheidsworst, te weinig diversiteit in aanbod - te veel waan van de dag - kleine groep bepaalt wat iedereen ziet - zenders stellen minder eisen om concurrentie met internet aan te kunnen - links en betuttelend: wij weten wat goed voor u is
redenen om wel vertrouwen te hebben	<ul style="list-style-type: none"> - betrouwbaar - objectief, laten waarheid zien, onpartijdig, integer, eerlijk - onafhankelijk, persvrijheid - informatief - gedegen, zorgvuldiger dan tv, checken feiten, onderbouwd - mensen staan met naam in de krant en zijn dus aanspreekbaar - actueel - kritisch - diversiteit van opinies 	<ul style="list-style-type: none"> - eerlijk beeld, oprecht - informatief - neutraal, onpartijdig, objectief - onafhankelijk - divers (links én rechts) - hoor en wederhoor, grondig - snelle berichtgeving, je bent er live bij - beelden spreken voor zich, zelf oordelen - omroepen geven samen goede mix, aanbod interessant, veel keuze
neutraal, weet niet	<ul style="list-style-type: none"> - sommige kranten zijn goed, andere slecht - ik lees geen krant 	<ul style="list-style-type: none"> - er zijn goede én slechte programma's - kijk geen tv

a Aan 249 respondenten werd om een toelichting gevraagd op het rapportcijfer voor vertrouwen in kranten en aan 247 voor vertrouwen in de televisie. Respectievelijk 192 en 170 gaven een toelichting.

Bron: COB 2017/2

Dat associeert men vooral met internet en sociale media. Door de opkomst daarvan is er het nodige veranderd: het nieuws gaat sneller, sociale media hebben een heel groot bereik en de kans op nepnieuws is groter. De toegenomen snelheid en actualiteit zijn voor sommigen een reden voor een negatiever oordeel over de traditionele media. Die acht men minder betrouwbaar, omdat ze niet actueel genoeg zijn of juist omdat ze meegaan in de strijd om zo actueel mogelijk te zijn. In een focusgroep van dit kwartaal in Eindhoven gaat de discussie over kranten zo:⁹

‘... Vroeger dacht je als het in de krant staat, dat is de waarheid en dat is niet meer.’

‘Wat in ieder geval klopt is de datum.’

9 Zie het achterin bij de verantwoording vermelde rapport van Kantar.

‘Het is snel gedateerd. Als je ’s ochtends de krant leest, is het nieuws van gisteren. Dat komt ook omdat je om je heen allerlei andere kanalen en nieuws binnenkrijgt. Tv, radio, sociale media.’

‘Als ik een artikel lees en een halfuur later is de kop veranderd. Het is ...’

‘De geloofwaardigheid is weg.’

‘Ze willen de snelste zijn. In plaats van kwaliteit is het kwantiteit.’

En in de andere Eindhovense groep:

‘Ja, door het feit dat als kranten in de bus vallen het achterhaald is en ik vind het fijn te weten wat er op dat moment is gebeurd en een update.’

‘Het zijn bedrijven die winst maken. En dan krijg je verzonnen verhalen en je leest er meer over. Je ziet al Amerika en daar is het erger dan hier.’

Moderator: ‘Er komt steeds meer nieuws tussen wat niet klopt?’

‘Wat niet klopt en niet onderzocht is. Klakkeloos overnemen en geen research. Ze onderzoeken het niet, ze zoeken naar een nieuw stuk en nemen het over.’

‘Denk je dat het digitaal niet gebeurt?’

‘Oh jawel digitaal eigenlijk.’

‘De maatschappij wil geld maken in plaats van echte waarheid. Ik gebruik kranten als ik moet gaan verven. Sorry.’

Grote verscheidenheid in peilingen van vertrouwen in de media

Uit ons onderzoek (COB) blijkt dat mensen meer vertrouwen in de media hebben dan in de Tweede Kamer en de regering. De media behoren samen met andere maatschappelijke instituties tot een groep waarin de mensen duidelijk meer vertrouwen hebben dan in de politiek. Binnen die groep zijn er maar kleine verschillen (zie figuur 1.3). Er is echter ook onderzoek waar de media het aanzienlijk slechter doen.

In kader 2.1 is de vraagstelling van een aantal onderzoeken vermeld en wat dat betekent voor het vertrouwen in instituties. Dan blijkt dat er onderzoek is waar de media het relatief goed doen (COB, Eurobarometer), onderzoek waar ze slecht scoren (EVS, NKO, LISS) en onderzoek dat ertussenin zit (CV).¹⁰ De relatieve score ten opzichte van andere instituties hangt natuurlijk af van welke instituties worden opgesomd, maar ook van hoe ze worden aangeduid. Zo wordt er op heel uiteenlopende manieren naar het vertrouwen in de media gevraagd. Termen die gebruikt worden, zijn: pers, geschreven pers, televisie, kranten, journalisten en sec media. Waarschijnlijk roept een verwijzing naar traditionele vormen van berichtgeving (kranten, tv) meer vertrouwen op dan een verwijzing naar mensen die nieuws ‘maken’ (de pers, de journalisten) en media in het algemeen.¹¹

10 Om het overzichtelijk te houden hebben we geen cijfers vermeld en ons beperkt tot rangordes, maar de niveaus en niveauverschillen wijken ook sterk van elkaar af. Het niveau van vertrouwen hangt af van de antwoordmogelijkheden (een keuze tussen wel en niet leidt waarschijnlijk vaak tot ‘dan maar wel’, gradaties van gebrek aan vertrouwen maken het scoren van ‘eerder geen vertrouwen’ makkelijker, enz.).

11 Associaties bij gelijknamige instituties kunnen ook veranderen. Zo zal men nu bij ‘nieuwsmedia’ waarschijnlijk minder denken aan de ‘vertrouwde’ media in de eigen omgeving en meer aan een vager geheel van oude en nieuwe media, waarover van alles te doen is in de eigen media. Zie Andrew Daniller, Douglas Allen, Ashley Tallevi en Diana C. Mutz, *Measuring trust in the press in a changing media environment. Communication Methods and Measures* 11 (2017), 1: 76-85.

Kader 2.1 Vertrouwen in media volgens bevolkingsenquêtes

In verschillende enquêtes gaat het over het vertrouwen in de media. Die staan vaak in een vragenblokje over ‘vertrouwen in instituties’. De vraagstelling, de antwoordmogelijkheden en de aanduidingen van de instituties verschillen en daardoor verschillen waarschijnlijk ook de resultaten. We geven van een paar in Nederland gehouden onderzoeken de vragen en de bevindingen voor de relatieve positie van de media.

- CBS Enquête Sociale samenhang 2012-2014: Gevraagd wordt om aan te geven hoeveel vertrouwen men heeft in diverse organisaties en hun functioneren. Men kan kiezen uit ‘heel veel vertrouwen’, ‘tamelijk veel vertrouwen’, ‘niet zo veel vertrouwen’ en ‘helemaal geen vertrouwen’. In aflopende volgorde voor ‘(tamelijk) veel vertrouwen’ in 2014: rechters, politie, leger, ambtenaren, Europese Unie, Tweede Kamer, grote bedrijven, banken, **pers** en kerken.¹²
- Culturele veranderingen in Nederland (CV) 2010/’11 en 2012/’13 (in eerdere jaren zijn er andere antwoordcategorieën en daarna is niet gevraagd naar de kranten): Gevraagd wordt of men ‘(zeer) veel vertrouwen’, ‘niet veel, maar ook niet weinig vertrouwen’, of ‘(zeer) weinig vertrouwen’ heeft in een aantal instituties. In aflopende volgorde voor ‘(zeer) veel vertrouwen’ in 2012/’13: politie, rechtspraak, bedrijfsleven, vakbonden, ambtenaren, Tweede Kamer, **kranten**, regering, EU, en kerken en religieuze organisaties (in 2010/’11 stonden de kranten na de vakbonden, maar voor de ambtenaren).
- Eurobarometer (EB) 1997-2017: De selectie instituties verschilt, maar de vraag is of men geneigd is wel of niet te vertrouwen op ‘bepaalde [media en] instituties’. In aflopende volgorde voor vertrouwen eind 2016 (Eurobarometer 86.2, 18+): het leger, de politie, justitie/rechtssysteem, **de radio, de geschreven pers**, het openbaar bestuur, **de televisie**, provinciale of lokale overheidsinstellingen, de Verenigde Naties, de Tweede Kamer, de Nederlandse regering, **internet**, de Europese Unie, politieke partijen en online sociale netwerken.
- European Values Study (EVS) 1981-2008: Er wordt voor een wisselend aantal instellingen gevraagd of men er ‘heel veel’, ‘tamelijk veel’, ‘niet zo veel’ of ‘helemaal geen vertrouwen’ in heeft. In aflopende volgorde voor ‘heel veel’ en ‘tamelijk veel vertrouwen’ in 2008 voor de instellingen die alle jaren zijn gevraagd: de politie, het onderwijsstelsel, de strijdkrachten, vakbonden, het parlement, **de pers**, ambtenaren en de kerk.¹³
- LISS 2008-2017 (Langlopende Internet Studies voor de Sociale wetenschappen): Gevraagd wordt om op een schaal van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen) aan te geven hoeveel vertrouwen men heeft in een aantal instellingen. In aflopende volgorde voor ‘gemiddeld vertrouwen’ in maart 2017: wetenschap, onderwijssysteem, zorg, politie, het leger, democratie, het rechtssstelsel, de economie, Tweede Kamer, regering, VN, **de media**, politici, politieke partijen, Europees Parlement.
- Nationaal Kiezersonderzoek (NKO): De vraagstelling en selectie van instituties verschilt per editie. In 2012 is gevraagd of men in een aantal instellingen ‘erg veel’, ‘tamelijk veel’, ‘niet zo veel’ of ‘helemaal geen’ vertrouwen heeft. In aflopende volgorde voor ‘(tamelijk) veel vertrouwen’ in 2012: rechters, de politie, het leger, de NAVO, Tweede Kamer, regering, EU, ambtenaren, grote bedrijven, politieke partijen, kerken, financiële instellingen, **de pers**.¹⁴
- Onderzoeksbureau I&O vroeg in een onderzoek naar jongeren en democratie uit januari 2017 naar vertrouwen. De vraag is of men ‘heel veel’, ‘tamelijk veel’, ‘niet zo veel’ of ‘helemaal geen’ vertrouwen heeft in een aantal ‘beroepsgroepen of instellingen’. In aflopende volgorde voor ‘veel vertrouwen’: rechters, **pers (media en journalisten)**, Europese Unie, politici, grote bedrijven.¹⁵

12 Zie www.cbs.nl/NR/rdonlyres/3410E065-9824-4C9B-88E8-97AE55F552E7/0/2015socialesamenhang_watonsbindtenverdeelt.pdf.

13 Zie Paul Dekker en Tom van der Meer, Geen vertrouwen meer?, in: Loek Halman en Inge Sieben (red.), *Respect man!* Amersfoort: Celsus, 2011: 197-210. Het vertrouwen in de pers gaat van 28% in 1981 via 36% in 1990 naar 56% in 1999 en weer terug naar 41% in 2008. Zie ook een blog van Tom van der Meer met cijfers uit de World Values Study: <http://stukroodvlees.nl/nederlands-wantrouwen-in-de-pers-is-wijdverspreid>.

14 Het vertrouwen dat mensen hebben in de pers laat in dit onderzoek weinig verandering zien voor de periode 1998-2008, zie de in de vorige noot genoemde blog.

15 Zie www.ioerearch.nl/Portals/0/Rapport%20VN.pdf, p. 14.

Meer aanwijzingen voor (extra) dalend vertrouwen bij jongeren

We begonnen dit hoofdstuk met de opvallende daling van het vertrouwen in de media onder jongeren. Begin 2008 was hun vertrouwen nog groter dan dat van ouderen, maar nu is het aanzienlijk gedaald en het laagste. Zien we die ontwikkeling van dalend vertrouwen in de media ook in ander enquêteonderzoek terug?

We hebben niet veel lange cijferreeksen om na te gaan of de specifieke daling van vertrouwen in de (traditionele) media bij jongeren ook elders en in ander onderzoek wordt aangetroffen. We hebben wel enige aanwijzingen. In onderzoek van Gallup in de Verenigde Staten van 2001 tot en met 2016 zien we het ook. 'Trust in mass media' (niet nader toegelicht) ligt daar in het begin van de eeuw voor 18-49-jarigen en 50-plussers met percentages tussen 50 en 55 op ongeveer hetzelfde niveau. Daarna is er met fluctuaties een daling in beide leeftijdscategorieën, maar die is sterker bij de jongere groep. Daar heeft in 2015 en 2016 36% en 26% nog vertrouwen, bij de 50-plussers is dat 45 en 38%.¹⁶ Ook in de EU lijkt sprake van een sterkere daling van vertrouwen in de media (hier gemeten als gemiddelde geneigdheid om de geschreven pers en de televisie te vertrouwen). Vergelijken we de voorjaarsmeting van 2008 met de najaarsmeting van 2016, dan blijkt er in 27 van de 28 huidige EU-lidstaten sprake van dalend vertrouwen in de media bij 18-34-jarigen ten opzichte van het vertrouwen van 35-plussers.¹⁷ Ook in onderzoek van I&O naar jongeren en democratie in Nederland zien we die daling terug. Tussen 2007 en 2016 daalde het vertrouwen onder jongeren van 18-25 jaar daar van 42% naar 22%.¹⁸

In ander onderzoek is er weer wat minder bewijs voor een vertrouwensdaling onder jongeren. In LISS (waar het vertrouwen in 'de media' sowieso laag is) is er in 2017 geen vertrouwensdaling onder jongeren in vergelijking met 2008. Het vertrouwen in de media is onder 18-34-jarigen in beide jaren wel iets lager dan onder de 55-plussers.¹⁹ In cv 2010/'11 en 2012/'13 heeft van de 18-34-jarigen 27% en 23% (zeer) veel vertrouwen in de kranten, van de 35-plussers 18% en 16%. In beide jaren hebben de jongeren dus meer vertrouwen, maar de tijdspanne is te kort om van een trend te spreken.

Veranderend politiek mediagebruik verklaart daling van vertrouwen niet geheel

In eerder onderzoek komen allerlei factoren naar voren die gerelateerd zijn aan groter vertrouwen in de media, zoals vertrouwen in andere instituties en in mensen, politiek zelfvertrouwen en politieke interesse. Gebruik van media bleek eerder ook van belang: wie kranten en televisie meer gebruikt voor de nieuwsgaring heeft meer vertrouwen in deze media en wie meer internet gebruikt, heeft minder vertrouwen in kranten en televisie.²⁰ Naar dit mediagebruik willen we hier verder kijken, want jongeren hebben op dit punt hun gedrag meer veranderd dan ouderen. Uit onderzoek naar het mediagebruik blijkt bijvoorbeeld dat tieners en jongvolwassenen meer gebruikmaken van nieuwe media (online/digitaal) dan ouderen en ook dat zij in een korte periode (2013-2015) de grootste verschuivingen van traditioneel naar digitaal/online laten zien. Dit geldt ook voor nieuwsgaring.²¹

16 Zie www.gallup.com/poll/195542/americans-trust-mass-media-sinks-new-low.aspx. De sprong naar beneden tussen 2015 en 2016 heeft waarschijnlijk te maken met de campagnes voor de presidentsverkiezingen.

17 Begin 2008 (Eurobarometer 69.2) is over de 28 landen gemiddeld 55% van de 18-34-jarigen en 52% van de 35-plussers geneigd de geschreven pers en tv te vertrouwen (in Nederland 62% en 61%); eind 2016 (Eurobarometer 86.2) is dat 49% en 52% (in Nederland 64% en 67%). Gemiddeld blijft in de EU de oudere groep dus constant en dalen de jongeren (en is er in Nederland sprake van meer stijging bij de ouderen dan bij de jongeren). De uitzondering in de EU vormt Portugal, waar jongeren een sterkere stijging in vertrouwen tussen beide meetpunten tonen dan de ouderen.

18 Er is weliswaar een kleine verandering in de vraagstelling, maar die kan deze daling niet verklaren. Overigens wijkt in dit onderzoek het vertrouwen in de pers bij de 26-35-jarigen niet noemenswaardig af van dat in de hele bevolking.

19 Wat verder terug laten de vier metingen van de *European Values Study* voor de periode 1981-2008 zien dat 18-34-jarigen gemiddeld meer vertrouwen in de pers hebben dan 35-plussers, maar de cijfers wisselen en er zijn geen aanwijzingen voor een trend. Waarschijnlijk worden de leeftijdsverschillen in hoge mate door opleidingsverschillen verklaard (Dekker en Van der Meer (noot 13): 203-205).

20 Yariv Tsfaty en Gal Ariely, Individual and contextual correlated of trust in media across 44 countries. *Communication Research* 41 (2014), 6: 760-782; zie ook Tien-Tsung Lee, Why they don't trust the media. *American Behavioral Scientist* 54 (2010), 1: 8-21.

21 Zie Annemarie Wennekes, Jos de Haan en Frank Huysmans. Media:Tijd in kaart (2016, te vinden via <https://digitaal.scn.nl/mediatijd>) en Annemarie Wennekes en Jos de Haan, *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017), Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Tot eind 2016 vroegen we in het COB in hoeverre mensen zich over de landelijke politiek informeerden door middel van televisie, radio, kranten, opiniebladen/tijdschriften en internet. We laten radio en opiniebladen buiten beschouwing en laten in tabel 2.2 zien hoe groot de verschillende groepen mediagebruikers zijn bij de jongeren en ouderen en welke cijfers ze gemiddeld voor hun vertrouwen in kranten en televisie gaven in 2008 en 2016.

Tabel 2.2 Politiek mediagebruik en mediavertrouwen: aandelen gebruikers en hun gemiddeld rapportcijfer voor vertrouwen in kranten en televisie,^a bevolking van 18+, 2008 en 2016

In welke mate gebruikt u onderstaande media om de landelijke politiek te volgen?	18-34 jaar		≥ 35 jaar	
	2008	2016	2008	2016
krant zelden of nooit	39%: 6,2	66%: 5,5	21%: 5,8	40%: 5,6
krant geregeld of zeer vaak	61%: 6,3	34%: 6,1	79%: 6,0	60%: 6,1
televisie zelden of nooit	19%: 6,0	46%: 5,5	14%: 5,7	27%: 5,5
televisie geregeld of zeer vaak	81%: 6,3	54%: 5,9	86%: 6,0	73%: 6,0
internet zelden of nooit	51%: 6,3	35%: 5,6	65%: 6,0	49%: 5,9
internet geregeld of zeer vaak	49%: 6,1	65%: 5,8	35%: 5,9	51%: 5,8

a Leesvoorbeelden: in 2008 gebruikte 61% van de jongeren geregeld of vaak de krant om zich te informeren over de landelijke politiek en deze groep gaf gemiddeld een 6,3 voor vertrouwen in de kranten en tv, 9 jaar later is deze groep geslonken tot 34% en geeft ze gemiddeld een 6,1 voor haar vertrouwen. Bij de ouderen nam het percentage gebruikers van internet voor landelijk politiek nieuws toe van 35% naar 51%, met een rapportcijfer van 5,9 resp. 5,8.

Bron: COB 2008/1-4 en 2016/1-4

De tabel toont forse veranderingen in het mediagebruik over een periode van negen jaar. In beide leeftijdscategorieën wordt in 2016 aanzienlijk minder dan in 2008 gebruikgemaakt van de klassieke media om politiek op de hoogte te blijven. Het aandeel dat hiervoor zelden of nooit kranten gebruikt, gaat bij de jongeren van 39% naar 66%, bij de ouderen van 21% naar 40%. Zelden of nooit de televisie gebruiken loopt op van 19% naar 46% bij de jongeren en van 14% naar 27% bij de ouderen. In beide leeftijdscategorieën neemt de groep die zich geregeld of vaak via internet informeert toe, van 49% naar 65% bij de jongeren en van 35% naar 51% bij de ouderen. Dat zijn enorme verschuivingen, maar bij de jongeren is de verandering nog groter dan bij de ouderen.²²

Wie kranten en televisie gebruikt voor het politieke nieuws heeft meer vertrouwen in deze media dan wie dat niet doet. Daarbij kan geen simpele causaliteit worden verondersteld: mensen gaan wellicht media gebruiken omdat ze er vertrouwen in hebben, maar door het gebruik kan hun vertrouwen ook ontwikkeld en verstevigd worden. Waarschijnlijk is er sprake van een wisselwerking. Het al of niet gebruiken van internet maakt geen duidelijk verschil in vertrouwen in de klassieke media: de verschillen zijn verwaarloosbaar klein of gaan in een verschillende richting (bij de jongeren). De groepen gebruikers en niet-gebruikers in

22 We kunnen overigens niet uitsluiten dat de betekenis van woorden als 'geregeld' en 'zelden' ook is veranderd: als het enkele malen per uur raadplegen van berichten op een mobiel standaard wordt, is het eens per dag nieuws op tv zien wellicht niet meer zo geregeld.

de tabel sluiten elkaar echter niet uit (er zijn mensen die zich via geen enkel medium informeren over de landelijke politiek en mensen die dat via verschillende media doen) en daarom hebben we de verschillen nog wat nauwkeuriger bekeken. We zien dan dat de negatieve trend in vertrouwen in de klassieke media bij jongeren wel minder sterk zou zijn geweest bij ongewijzigd mediagebruik, maar niet zou zijn verdwenen.²³ Dat is een conclusie op basis van de relaties tussen vertrouwen en mediagebruik op individueel niveau.

Het is niet uitgesloten dat er in bredere zin iets is veranderd aan het vertrouwen door veranderingen in mediagebruik. Het kan zijn dat er meer scepsis is – een meer kritische houding en/of meer wantrouwen – door toenemende versnelling in de berichtgeving en discussies over het waarheidsgehalte ervan. En het zou kunnen zijn dat die toename van scepsis sneller gaat bij jongeren, omdat zij, los van hun individuele mediagebruik, meer in een subcultuur verkeren waarin die versnelling optreedt en haar sporen trekt. Deze speculaties kunnen we hier niet toetsen; dat vergt meer gegevens en meer tijd dan er is voor een kwartaalbericht.

Wel kunnen we op basis van gegevens uit Eurobarometer 86.1 van eind 2016 vermoeden dat er geen sprake is van een verplaatsing van vertrouwen van oude naar nieuwe media. In dat onderzoek blijkt vrijwel overal in de EU meer geloof te bestaan in de betrouwbaarheid van kranten en tv dan in de betrouwbaarheid van sociale media.²⁴ In Nederland en de drie Noordse lidstaten is het verschil in vertrouwen bijzonder groot. Op individueel niveau is de relatie tussen vertrouwen in kranten en tv en vertrouwen in sociale media positief (hoe meer vertrouwen in oude media, hoe meer vertrouwen in de nieuwe). Nederland en Zweden zijn hier de uitzonderingen door het ontbreken van een significant verband; nergens is de relatie negatief, ook niet in de categorie 18-34-jarigen.

Plaatsbepalingen in het politieke landschap

De betekenis van links en rechts

Achter politieke voorkeuren liggen algemenere waarden, soms samengevat als ideologieën (socialisme, liberalisme). Vaak ook worden ze weergegeven als dimensies waarop niet alleen individuele politieke opvattingen, maar ook partijen en andere politieke actoren kunnen worden geplaatst. Heel lang werd sociaaleconomisch links (voorkeur voor gelijkheid en overheidsinterventies om die te bevorderen) versus rechts (voorkeur voor de vrije markt) als belangrijkste dimensie gezien. Daarnaast zijn er verschillende andere dimensies, zoals traditioneel versus modern, religieus versus seculier, autoritair versus libertair, materialistisch versus postmaterialistisch, behoudend versus vooruitstrevend of conservatief versus progressief.²⁵ De afgelopen jaren is er ook sprake van een nieuwe culturele scheidslijn rond zaken als globalisering, Europese integratie en multiculturele samenleving. Daarop worden tegenstellingen gesignaleerd als geslotenheid versus openheid, nationalisme versus kosmopolitisme en globaliseringsverliezers versus -winnaars.²⁶

23 We deden apart voor jongeren en ouderen een regressieanalyse van vertrouwen op alle kwartalen en de drie tweedelingen in mediagebruik. Bij jongeren wordt de negatieve trend half zo sterk: het tijdeffect gaat van $-0,014^{***}$ naar $-0,007^{***}$ per kwartaal als we rekening houden met de effecten van geregeld gebruik van de krant ($+0,231^{***}$), van de televisie ($+0,456^{***}$) en van internet ($-0,164^{***}$). Bij ouderen slaat een zwakke negatieve trend ($-0,002^*$ per kwartaal) om in een zwakke positieve trend ($+0,002^*$) als we rekening houden met gebruik van de krant ($+0,322^{***}$), de televisie ($+0,291^{***}$) en het internet ($-0,139^{***}$). Voor de betekenis van de sterretjes, zie noot 1.

24 In Griekenland en Polen is er meer vertrouwen in de sociale media en in Cyprus en Hongarije is er geen verschil. Vertrouwen is hier anders gemeten dan gangbaar is in de Eurobarometer, namelijk met de vraag 'Vertelt u mij voor elk van de volgende [nationale] media of u denkt dat deze wel of niet betrouwbaar zijn: de televisie, de radio, kranten (gedrukt en online) en sociale media (online sociale netwerken, blogs, video, hostingwebsites, enz.)'.

25 C.P. Middendorp, *Progressiveness and conservatism*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (diss.), 1976.

26 H. Kriesi, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, M. Hebling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest, *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012 en Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden?*, Den Haag: scp/WRR, 2014.

Soms worden links en rechts opgevat als de traditionele sociaaleconomische tegenstelling waarvan de nieuwe polariteiten afwijken of daar zelfs dwars op staan. Soms worden links en rechts ook gezien als de meest algemene indeling in de politiek, die verschillend wordt ingevuld en waarvan de dominante betekenis ook verschilt tussen landen en verandert per land in de tijd. Zo werd in Nederland rechts vroeger vaak niet primair opgevat als sociaaleconomisch rechts, maar meer als confessioneel en later meer als autoritair.

Nederlanders minder 'rechts'

We kijken allereerst terug in de tijd. Figuur 2.2 laat zien waar mensen zichzelf plaatsen als hun gevraagd wordt of ze 'links' of 'rechts', 'voorstrevend' of 'behoudend', 'liberaal' of 'antiliberaal', of 'socialistisch' of 'antisocialistisch' zijn. Dit soort vragen waarbij mensen hun eigen positie moeten aangeven, noemen we 'zelfplaatsingen'.

Er is op het eerste gezicht weinig veranderd in de politieke zelfplaatsing van de Nederlandse bevolking over een periode van veertig jaar. De cijfers fluctueren, maar er zijn geen duidelijke trends. Links en rechts houden elkaar aardig in evenwicht (gemiddelden over alle jaren 31% links en 31% rechts) en er zijn altijd meer mensen vooruitstrevend (gemiddeld 50%) dan behoudend (28%), meer liberaal (37%) dan antiliberaal (16%) en meer socialistisch (46%) dan antisocialistisch (15%). En er is altijd een grote groep die zich het prettigst voelt in het midden of zich op de vlakte houdt met een 'ik weet het niet' (van gemiddeld 22% op de dimensie vooruitstrevend-behoudend tot 47% op de dimensie liberaal-antiliberaal). Statistisch gezien zijn er op drie van de vier dimensies wel significante trends te signaleren. Bij de links-rechtszelfplaatsing neigt men sinds 1970 minder naar een plaatsing rechts (-0,3** procentpunt per jaar) en meer naar een plaatsing in het midden (of 'ik weet het niet') (+0,2** procentpunt). Op de liberalismedimensie plaatst men zichzelf meer naar liberaal (+0,4*** procentpunt) en minder naar het midden (-0,2*) en antiliberaal (-0,2*) en op de socialismedimensie meer naar socialistisch (+0,3*) en minder naar antisocialistisch (-0,2*).²⁷

De veranderde betekenis van links en rechts

Dat Nederlanders wat minder rechts geworden zijn in vergelijking met de jaren zeventig, is misschien een wat tegen-intuïtieve conclusie. In de media wordt sinds 2002 immers uitvoerig gesproken over 'een ruk naar rechts' en de opkomst van het populisme – iets wat velen toch vooral met rechts associëren, maar dat niet noodzakelijkerwijs is. We zagen hiervoor al dat het om een kleine verschuiving gaat dat *minder rechts* niet hetzelfde is als *meer links*: men kiest juist iets vaker voor het midden.

Belangrijker dan die verschuiving naar het midden is de verandering die zich onder de oppervlakte heeft voorgedaan in het denken over wat 'links' en 'rechts' is. Zo zien we in tabel 2.3 de samenhang tussen de zelfplaatsingen voor het eerste en laatste jaar waarin alle vier dimensies zijn gepeild. In beide jaren is de relatie van links-rechtsplaatsing en positionering ten aanzien van het socialisme het sterkst (men is meer antisocialistisch naarmate men meer rechts is), maar die relatie is

²⁷ Voor de betekenis van de sterretjes, zie noot 1.

Figuur 2.2 Politieke zelfplaatsingen, bevolking 18-74 jaar, 1970-2015 (in procenten)^a

a De vermelde categorieën zijn antwoorden op de vragen ‘In hoeverre beschouwt u zichzelf als links of als rechts. Is dat: ...?’, ‘Beschouwt u zichzelf als behoudend of conservatief, of meer als vooruitstrevend of progressief. Is dat: ...?’, ‘Beschouwt u zichzelf in politiek opzicht als liberaal of meer als antiliberaal. Is dat: ...?’ en ‘Beschouwt u zichzelf als socialistisch of als antisocialistisch. Is dat: ...?’

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970, cv 1975-2014/’15

Tabel 2.3 Samenhang tussen politieke zelfplaatsingen, bevolking van 18-74 jaar (correlatiecoëfficiënten)^a

	links → rechts	vooruitstrevend → behoudend	liberaal → antiliberaal	socialistisch → antisocialistisch
links → rechts		-0,28***	-0,29***	0,61***
vooruitstrevend → behoudend	-0,15***		0,13***	-0,22***
liberaal → antiliberaal	-0,16***	-0,05*		-0,24***
socialistisch → antisocialistisch	0,39***	-0,14***	-0,06**	

a Boven de diagonaal staan de correlaties tussen de vijfpuntsschalen in 1975 en onder de diagonaal de correlaties in 2014/'15.

Bron: cv 1975 en 2014/'15

wel een stuk zwakker geworden. Dat geldt ook voor de andere relaties. Het patroon is wel hetzelfde gebleven. Wie zich vooruitstrevend noemt, is meer geneigd zich links, antiliberaal en socialistisch te plaatsen dan wie behoudend is. Daarin heeft geen omdraaiing plaatsgevonden.

De afnemende samenhang tussen politieke zelfplaatsingen laat zich nog op een andere wijze illustreren. Zoals gezegd, of mensen zich links of rechts plaatsen hangt af van hoe zij inhoudelijk over bepaalde onderwerpen denken. Betekent dat ook dat de links-rechtszelfplaatsing kan worden voorspeld of verklaard uit de andere drie plaatsingen? Dat kon in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw aanzienlijk beter dan daarna.²⁸ Uit onderzoek van De Vries et al. blijkt dat ook de samenhang tussen de links-rechtszelfplaatsing en inhoudelijke politieke strijdpunten sinds de jaren tachtig sterk verschoven is.²⁹ De samenhang tussen links-rechts en opvattingen over herverdeling wordt sinds de jaren zeventig zwakker, de samenhang tussen links-rechts en opvattingen over immigranten sterker. Waar links-rechts in de jaren tachtig vooral een economische betekenis had, is het nu meer een culturele scheidslijn. De samenhang tussen links-rechts en opvattingen over medisch-ethische kwesties zoals euthanasie is echter veel minder dan in de jaren tachtig.³⁰

Het liefst in het midden en niet graag conservatief

Tot zover de ontwikkelingen in de afgelopen decennia. Tabel 2.4 laat voor de eerste twee kwartalen van 2017 gecombineerd de zelfplaatsing van respondenten van het COB zien. Maar liefst 47% plaatst zich niet links of rechts (vergelijkbaar met de metingen van de laatste jaren in figuur 2.2) en 56% niet conservatief of progressief (aanzienlijk meer dan bij de keuze tussen behoudend en vooruitstrevend in figuur 2.2). 'Extreme' categorieën worden weinig gebruikt. Slechts 10% betitelt zich als zeer links of zeer rechts en slechts 6% als zeer conservatief of zeer progressief.

In figuur 2.3 plaatsen we de bevolking op de politieke kaart. Naast 'allen' zijn dit keer ook 'mannen' en 'vrouwen' opgenomen. Die vinden zichzelf gemiddeld gezien even progressief, maar mannen plaatsen zich wel iets rechtser dan vrouwen.³¹

28 Gecorrigeerde verklaarde varianties van 41% in 1975 en 42% in 1980 en 1985; in 1992 28%, in 2002 31% en in 2014/'15 18%.

29 Catherine de Vries, Armen Hakhverdian en Bram Lancee, The dynamics of voters' left/right identification: The role of economic and cultural attitudes, *Political Science Research and Methods* 1.02 (2013): 223-238.

30 Paul Dekker en Josje den Ridder, Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen, in: Bovens et al. (zie noot 27): 103-129.

31 De gebruikelijke driedelingen naar leeftijd en opleidingsniveau laten we voor de overzichtelijkheid achterwege. 18-34-jarigen zijn het meest links (-1), 35-54-jarigen het meest rechts (5), maar dat verschil is kleiner dan dat tussen vrouwen (-3) en mannen (8). Op de andere dimensie scoren hogeropgeleiden (19) en 18-34-jarigen (13) het meest progressief, lageropgeleiden (2) het minst.

Tabel 2.4 Politieke zelfplaatsingen,^a bevolking van 18+, 2017/1-2

In hoeverre beschouwt u zichzelf politiek als conservatief of als progressief?	In hoeverre beschouwt u zichzelf politiek als links of als rechts?						totaal
	zeer links	gematigd links	niet links en niet rechts	ik weet het niet	gematigd rechts	zeer rechts	
zeer conservatief	0	0	0	0	0	1	2
gematigd conservatief	0	3	3	1	6	1	13
geen van beide	0	5	15	2	6	1	30
ik weet het niet	1	2	4	16	3	1	26
gematigd progressief	1	10	5	1	7	1	25
zeer progressief	1	1	1	0	0	1	4
totaal	4	22	27	20	22	6	100

a 'Ik weet het niet' wordt als laatste antwoordmogelijkheid aangeboden, maar nu in het midden geplaatst.

Bron: COB 2017/1-2

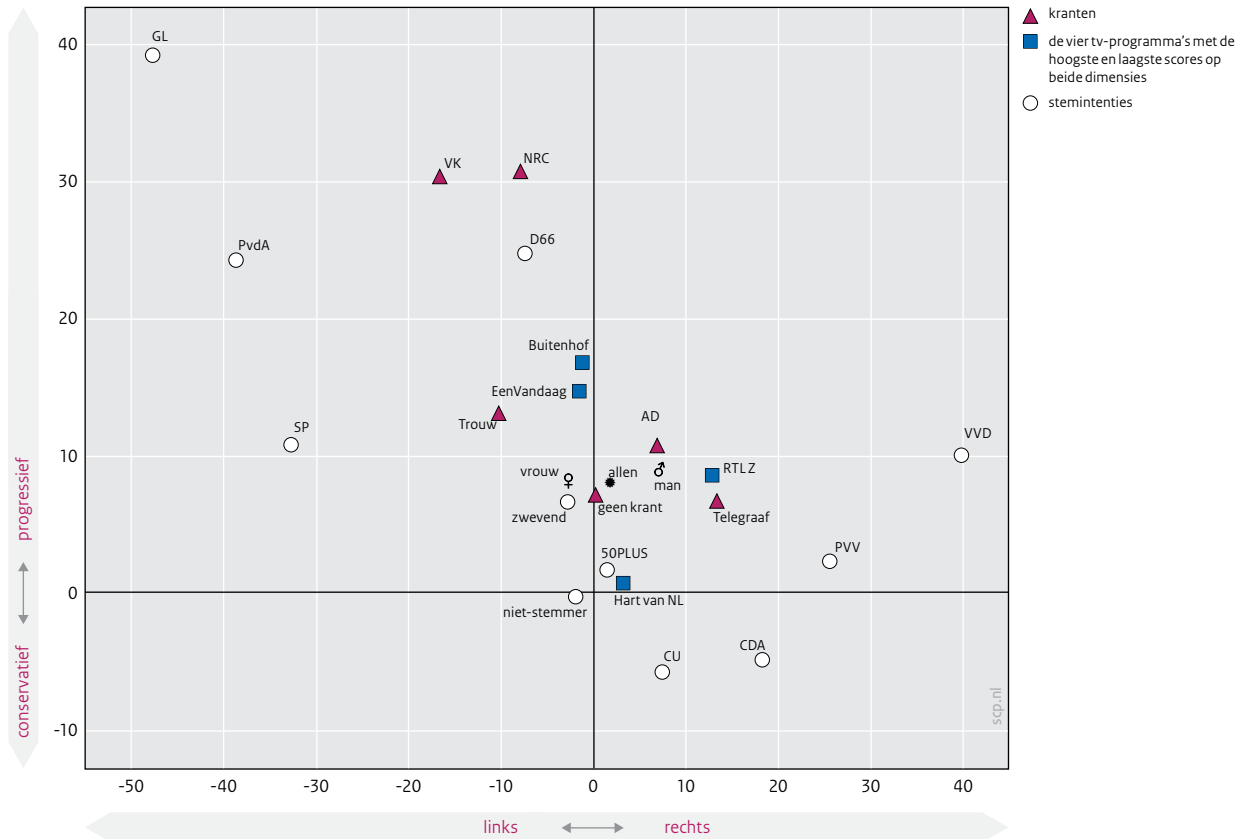
Grotere verschillen doen zich voor bij voorkeuren voor politieke partijen, dagbladen en in mindere mate nieuws- en actualiteitenprogramma's. Bij de laatste hebben we ons weer (vgl. COB 2016|4: 25) beperkt tot de vier programma's met de meest extreme scores op beide dimensies: De kijkers van EenVandaag en RTL Z als de meest linkse en rechtse en de kijkers van Hart van Nederland en Buitenhof als meest conservatieve en meest progressieve. De verschillen tussen deze kijkersgroepen zijn betrekkelijk gering, omdat ze omvangrijk en deels overlappend zijn. Bij de lezersgroepen is er minder overlap en bij de electorale groepen is er geen overlap, omdat mensen maar één stemintentie konden aangeven.

Bij de krantenlezers staan die van *de Volkskrant* (VK) en *NRC(Next)* door hun grote zelf gemelde progressiviteit het verst van de gemiddelde Nederlander. De grootste afstanden tot elkaar tonen de groepen met verschillende stemintenties. De aanhang van GroenLinks (GL) staat in de links-progressieve hoek, ver verwijderd van de PvdA-aanhang en nog verder van de SP-aanhang. De VVD-aanhang is gemiddeld progressief en staat het meest rechts. De aanhang van de confessionele partijen CU en CDA staat een beetje rechts en het meest conservatief. De PVV-aanhang positioneert zich tussen deze partijen en de VVD.

Tot slot bekijken we van een aantal opvattingen over samenleving en politiek in hoeverre ze typisch links of rechts dan wel conservatief of progressief zijn. Tabel 2.5 laat zien hoe mensen die zichzelf als zodanig benoemen afwijken van mensen die zich in het midden plaatsen (door zich expliciet tussen de polen te plaatsen of door zich niet te plaatsen).

Opvallend is dat mensen die zichzelf classificeren als 'links', 'rechts', 'conservatief' of 'progressief' soms op dezelfde manier afwijken van mensen die zichzelf in het midden plaatsen of zich met een 'ik weet het niet' weigeren politiek vast te leggen. Mensen die zichzelf politiek wel positioneren, hebben vaker vertrouwen in politieke instituties en in andere mensen dan wie zich niet plaatst. Mensen die zichzelf aanduiden als 'links' of 'progressief' vallen op door hun positieve blik op instellingen, politiek en de medemens, meer dan door hun politieke voorkeuren.

Figuur 2.3 Politieke positionering van mannen en vrouwen en mensen met verschillende media- en politieke voorkeuren, bevolking van 18+, 2017^a

a Zie tabel 2.4 met -100 voor zeer en -50 voor gematigd links en conservatief, 0 voor neutraal en 'weet niet' en +50 voor gematigd en +100 voor zeer rechts en progressief; vermeld zijn groepen met minstens 75 respondenten.

Bron: COB 2017/1-2

Afgezien van de opvatting over arm en rijk zijn er in het COB echter ook geen grote herverdelingsvraagstukken opgenomen. Opmerkelijk is wel dat 'links' en 'progressief' vaker tegen meer directe democratie zijn dan het midden. Mensen die zichzelf 'rechts' plaatsen, zijn minder vaak voorstander van immigratie, vaker trots op het land en ook wat gezagsgetrouwer. Ze zijn ook wat positiever over de EU. Conservatieven onderscheiden zich door een grotere gezagsgetrouwheid.

Tabel 2.5 Het politieke profiel van opvattingen,^a bevolking van 18+, 2017/1-2

	links	rechts	conservatief	progressief
voldoende vertrouwen in grote ondernemingen		+ (+)	+	
idem in vakbonden	++ (++)			+
idem in kranten	++ (++)	+		++
idem in tv	+			+
idem in rechtspraak	+++ (+)			+++ (+++)
idem in Tweede Kamer	++	++	+	+++ (+++)
idem in regering	++	++	+	+++ (+++)
'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen.'	+++ (++)	++ (+)	++	++ (++)
'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.'	---	(--)		---
'De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.'	- (-)	++ (++)	+	
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'	---	(---)	++ (++)	---
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'	+++ (+++)	(-)		+++ (+++)
'Het Nederlands lidmaatschap van de eu is een goede zaak.'	+++ (++)	+		+++ (+++)
'Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden.' (maar 1 kwartaal voorgelegd)	(++)	---	(---)	--
'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.'	--	-	--	---
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.'	---	(--)	-	---
'Het zou goed zijn als burgers meer konden meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.'	--	-	-	--
'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders.'	-			--
'Ik ben trots op de geschiedenis van mijn land.'		++ (++)		
'Als de overheid wetten maakt, moet zij daarbij altijd de tradities en gewoonten van ons land respecteren.'	--	(-)	+	++ (++)

a Vermeld is in hoeverre de genoemde zelfplaatsingen significant ($p < 0,01$ tweezijdig) afwijken van de middenposities ('niet links en niet rechts', 'geen van beide' en 'ik weet het niet' in tabel 2.4): is de opvatting er ondervetegenwoordigd (odds ratio $< 1 = -$, $< 0,67 = --$ en $< 0,5 = ---$) of oververtegenwoordigd (odds ratio $> 1 = +$, $> 1,5 = ++$ en $> 2,0 = +++$); tussen haakjes staat de afwijking als rekening wordt gehouden met de andere politieke zelfplaatsing.

Bron: COB 2017/1-2

3 Dubbel over discriminatie

Kernpunten

- Nederlanders hebben in vergelijking met veel andere Europeanen een relatief groot bewustzijn dat discriminatie voorkomt.
 - 54% denkt dat er nu meer gediscrimineerd wordt dan twintig jaar geleden.
 - LHB'ers, moslims en etnische minderheden zouden het meest te maken hebben met discriminatie.
 - 72% vindt dat er te snel wordt geroepen dat iets discriminatie is. Vooral moslims en etnische minderheden zouden op dit punt (over)gevoelig zijn.
 - Onduidelijkheid over wat discriminatie is, scheidt ruimte voor scepsis over discriminatie-ervaringen.
-

De publieke opinie over discriminatie

In maart 2017 publiceerde Anousha Nzume het boek *Hallo, witte mensen*.¹ Het boek kaart het privilege aan dat witte Nederlanders op grond van hun huidskleur hebben en gaat in op racisme. Het is brandstof voor het publieke debat over discriminatie en racisme, dat al een aantal jaren fel wordt gevoerd. In reacties op het boek wordt Nzume ervan beschuldigd zelf racistisch te zijn door te generaliseren over witte mensen. Ze zou racisme gebruiken om haar eigen tekortkomingen te maskeren en zwart voordeel te verwerven.² Anderen wijzen erop dat het boek juist de vinger op de zere plek legt en beoogt de dialoog aan te gaan.³

Het debat rond het boek van Nzume, maar ook bijvoorbeeld het Zwarte-Pietendebat, geeft iets weer van hoe er in de samenleving aan wordt gekeken tegen discriminatie. De discussie gaat dan onder meer over wat of wanneer iets 'echt' discriminatie is, wie zich gediscrimineerd mag voelen en hoe erg dat is. In dit hoofdstuk onderzoeken we dit soort vragen. We brengen dus de publieke opinie ten aanzien van discriminatie in kaart. Dit houdt een ander perspectief in dan we doorgaans innemen in discriminatieonderzoek, waarbij we vaak kijken vanuit het perspectief van groepen die discriminatie ervaren. In dit hoofdstuk laten we burgers vooral ook naar elkaar kijken: we brengen bijvoorbeeld in kaart hoe men aankijkt tegen (ervaren) discriminatie van verschillende groepen, zoals vrouwen, LHB'ers en etnische minderheden, en we vragen mensen hoe terecht het volgens hen is dat deze groepen zich gediscrimineerd voelen.

- 1 A. Nzume, *Hallo witte mensen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- 2 Bijvoorbeeld: <http://www.volkskrant.nl/opinie/elma-drayer-hallo-witte-mensen-is-te-zeer-product-uit-het-giffabriekje-identiteitspolitiek-a4491155/>; www.trouw.nl/opinie/wie-gelijkheid-wil-kan-geen-ongelijkheid-bevorderen-a746cc00; www.trouw.nl/opinie/het-zwarte-privilege-van-anousha-nzume-a70c0604.
- 3 Bijvoorbeeld: www.hpdetijd.nl/2017-04-22/hallo-witte-mensen-column.

Kader 3.1 Samenstelling van de focusgroepen en aanduiding in de tekst

De bevindingen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op enquêtegegevens en op focusgroepgesprekken. In totaal zijn acht groepsgesprekken gehouden. Onderzoeksbureau Ruigrok NetPanel organiseerde twee focusgroepgesprekken in Amsterdam. In de eerste groep waren zeven deelnemers, in de tweede groep acht. Beide groepen waren gemengd naar leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en etnische achtergrond. Aan deze groepen namen echter geen moslims deel. Door de andere deelnemers werd dat jammer gevonden, omdat juist deze groep veel met discriminatie te maken zou hebben. Kantar Public organiseerde twee focusgroepgesprekken in Eindhoven, waaraan steeds acht mensen deelnamen. Beide groepen waren divers wat betreft geslacht, gezinssituatie, dagelijkse

bezigheden en leeftijd. In de eerste groep waren zes van de acht deelnemers autochtone Nederlanders, in de tweede drie van de acht (zie voor de samenstelling verder de in de verantwoording achterin vermelde rapporten van Ruigrok NetPanel en Kantar).

Aangezien uit onderzoek blijkt dat migrantengroepen en meer specifiek moslims veel discriminatie ervaren⁴ en deze groepen vaak moeilijker bereikt worden in onderzoek, is ervoor gekozen vier minifocusgroepen (4 tot 6 deelnemers) te houden waarbij expliciet werd geworven op deze kenmerken. Onderzoeksbureau Labyrinth organiseerde deze groepsgesprekken. Twee van deze gesprekken waren met moslims en er zijn twee gesprekken gevoerd met deelnemers die (onder meer) vanwege hun donkere huidskleur te maken zouden kunnen hebben met discriminatie. Aan deze laatste groepen namen ondanks een bredere werving voornamelijk Surinaamse Nederlanders deel. Alle vier de groepen waren verder gemengd wat betreft geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. In de uitnodiging aan deze deelnemers is vermeld dat het onderwerp van gesprek 'diversiteit en samenleving' zou zijn. Telefonisch is toegelicht dat het gesprek ook zou gaan over discriminatie. Dit kan van invloed zijn geweest op wie wel en wie niet wilden deelnemen.

In de tekst zijn citaten opgenomen uit deze groepsgesprekken. Om aan te geven uit welk gesprek het citaat afkomstig is, gebruiken we als aanduiding de plaatsnaam en de vermelding of het gaat om het eerste of tweede gesprek (dus bijvoorbeeld Amsterdam, 1^e gesprek). Voor de gesprekken in Utrecht wordt daarnaast vermeld of het ging om een groepsgesprek met moslim-deelnemers of een van de gesprekken met deelnemers met een donkere huidskleur. De aanduiding met name naar huidskleur voelt enigszins ongemakkelijk. We zijn ons ervan bewust dat labels niet neutraal zijn en dat mensen hierdoor geraakt kunnen worden.

Discriminatie-bewustzijn Nederlanders relatief groot

Voordat we in detail ingaan op hoe er binnen Nederland tegen discriminatie wordt aangekeken, richten we onze blik eerst op Nederland in Europees perspectief. In Nederland is men zich er behoorlijk van bewust dat discriminatie een rol speelt in de samenleving. Dit discriminatiebewustzijn wordt gemeten door te vragen in welke mate discriminatie voorkomt op acht verschillende gronden (etnische achtergrond, seksuele oriëntatie, leeftijd (jong en oud), religie, handicap, genderidentiteit en geslacht). In Frankrijk geven mensen aan dat discriminatie het vaakst voorkomt, in Polen en Litouwen geeft men gemiddeld het minst aan dat discriminatie voorkomt. In Nederland geeft men aan dat discriminatie regelmatig voorkomt (gemiddelde 3,5 op een schaal van 1 tot 5).

Per land is ook gevraagd in hoeverre mensen zelf ervaring hebben met discriminatie op een bepaalde grond. De x-as in figuur 3.1 geeft per land het percentage mensen aan dat discriminatie heeft ervaren. Kroatië (HR) scoort hierbij relatief hoog (33% van de mensen geeft aan gediscrimineerd te zijn), terwijl het aandeel in Giekenland relatief laag ligt (10%). In Nederland rapporteert in deze vragenlijst 22% van de mensen een discriminatie-ervaring. Nederland hoort daarmee tot de middenmoot van Europa.

Burgers zien discriminatie weer vaker als probleem

Als we onze blik op Nederland richten, dan zien we dat discriminatie en racisme tussen 2008 en 2013 geleidelijk minder belangrijk werden in het nationale probleembesef (figuur 3.2). Daarna lijkt zich een stijging voor te doen met uitschieters in 2014 en 2016. In 2014 zien we bij zowel

4 Iris Andriessen, Henk Fernee en Karin Wittebrood, *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.

Figuur 3.1 Discriminatiebewustzijn^a en percentage dat zelf discriminatie heeft ervaren per land

a Discriminatiebewustzijn is gemeten door een schaal met acht vragen (in welke mate komt volgens u in uw land discriminatie voor op grond van etnische herkomst, seksuele oriëntatie, leeftijd (> 55 jaar en < 30 jaar), geloof, handicap, genderidentiteit en geslacht). De schaal loopt van 1 (komt niet voor) tot 5 (wijdverbreid). In alle landen vormen deze vragen samen een schaal, met uitzondering van Italië en Griekenland waar een tweefactoroplossing past.

Bron: Eurobarometer 83.4 (2015)

racisme als discriminatie een piek. Deze toename kan te maken hebben met de uitspraken van Geert Wilders over ‘minder Marokkanen’ na de gemeenteraadsverkiezingen. Eind 2016 werd hij hiervoor veroordeeld, wat de piek in 2016 kan hebben veroorzaakt. Daarnaast zijn in het kader van het Nationaal actieprogramma tegen discriminatie van de rijksoverheid in mei 2016, net als in september 2015, spots uitgezonden met de boodschap dat discriminatie niet is toegestaan.⁵

Meer discriminatie in de samenleving

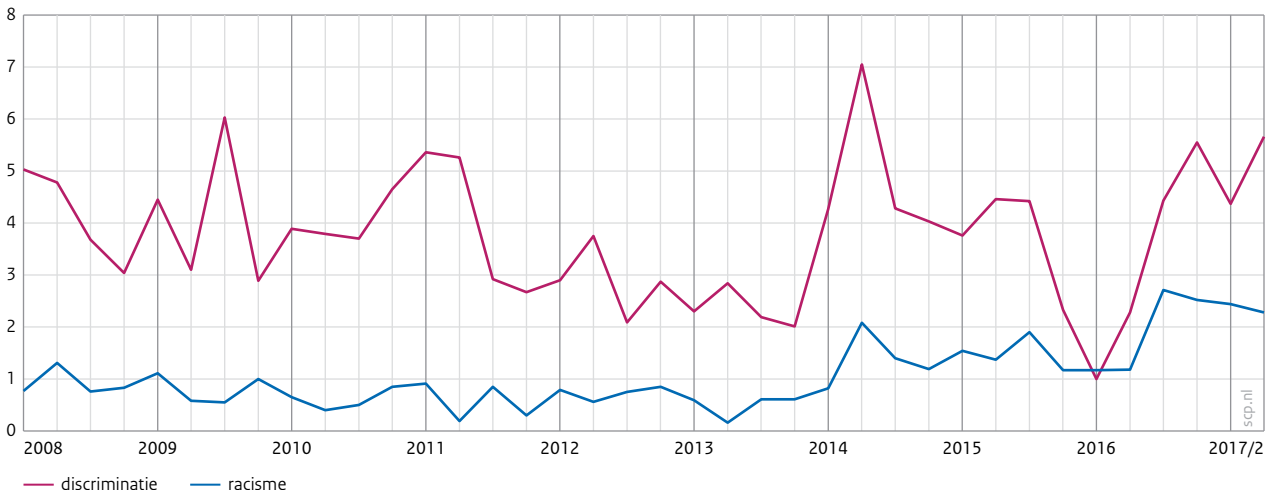
Naast een stijging van discriminatie en racisme in het nationale probleembesef, zien we in het COB ook dat burgers over het algemeen het gevoel hebben dat er (veel) meer discriminatie is dan twintig jaar geleden. Ruim de helft kiest voor deze antwoordcategorie. Nog eens een kwart denkt dat er evenveel discriminatie is en een op de acht denkt juist dat er minder discriminatie is.

Hogeropgeleiden zijn positiever over de ontwikkeling van discriminatie dan lager- en middelbaar opgeleiden. Al vindt nog bijna de helft van de hogeropgeleiden dat er in vergelijking met twintig jaar geleden meer gediscrimineerd wordt. Vrouwen hebben meer (dan mannen) het idee dat het erger is geworden. Naar leeftijd vinden we geen verschillen en ook partijvoorkeur maakt niet veel verschil.⁶

5 Kamerbrief 23-03-2017 van minister Plasterk.

6 Omwille van het kleine aantal respondenten hebben we in tabel 3.1 en de daaropvolgende tabellen aanhangers van de PvdA ingedeeld bij aanhangers van GroenLinks. De enkele aanhangers van Forum voor Democratie zijn samen genomen met pvv-stemmers, zoals ook in hoofdstuk 1 gebeurde. Omdat dit maar om enkele respondenten gaat, blijft het label van FvD verder onvermeld.

Figuur 3.2 Aandeel mensen dat 'discriminatie' of 'racisme' spontaan noemt als belangrijkste maatschappelijk probleem,^a bevolking van 18+, 2008-2017/2 (in procenten)

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Mensen konden die problemen in hun eigen woorden opschrijven en maximaal vijf trefwoorden noemen. Geteld is hoe vaak de termen 'discriminatie' en 'racisme' (inclusief spelfouten) voorkomen.

Bron: COB 2008/1-2017/2

In de groepsgesprekken wordt door een aantal deelnemers naar voren gebracht dat er nu minder discriminatie is dan twintig jaar geleden, doordat de acceptatie van diversiteit is gegroeid.

'De acceptatie naar allerlei culturen is veel groter. Toen in de jaren zestig de Turken, Marokkanen en Spanjaarden kwamen, was iedereen ertegen. Het was minderwaardig volk, die moesten schoonmaken. Dat is eruit gegaan. Dus de acceptatie is groter geworden.' (Eindhoven, 1^e gesprek)

De deelnemers die het gevoel hebben dat er juist meer sprake is van discriminatie wijzen op de grotere zichtbaarheid van minderheids-groepen. Niet alleen is de samenleving etnisch diverser geworden, maar ook worden seksuele oriëntaties meer geuit. Die grotere zichtbaarheid maakt groepen kwetsbaarder voor discriminatie. Een ander argument dat werd geuit, is dat er tegenwoordig een beperktere definitie is van wie tot de norm behoort. Twintig jaar geleden zou die norm vooral etnisch zijn ingevuld, waardoor vooral etnische minderheden getroffen werden door discriminatie. De normgroep is tegenwoordig veel beperkter, waardoor meer mensen ervan afwijken en kwetsbaar worden voor discriminatie.

Tegen de argumenten dat er meer sprake zou zijn van discriminatie wordt ingebracht dat niet de mate waarin discriminatie voorkomt is veranderd, maar wel de aard van de discriminatie. Doordat discriminatie minder subtiel is geworden, valt het meer op. Ook de tolerantie ten aanzien van discriminatie zou zijn veranderd. Waar negatieve opmerkingen over iemands achtergrond vroeger werden gezien als pesten, waar je niet te veel aandacht aan moest schenken, wordt daar tegenwoordig zwaarder aan getild.

Tabel 3.1 In vergelijking met twintig jaar geleden is er meer / minder discriminatie, naar achtergronden, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)^a

	(veel) minder	evenveel	(veel) meer	weet niet
allen	13	25	54	8
man	16	26	50	7
vrouw	10	23	58	9
18-34 jaar	18	22	47	13
35-54 jaar	12	29	53	6
≥ 55 jaar	11	23	60	6
lager opgeleid	11	20	62	8
middelbaar opgeleid	12	26	53	9
hoger opgeleid	17	28	47	8
CDA	12	29	53	6
GroenLinks / PvdA	15	22	52	11
SP	10	16	66	8
VVD	18	23	52	6
PVV	7	29	58	6
D66	17	31	42	10
weet het nog niet	10	22	61	7

a Roze percentages geven weer dat de desbetreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere subgroepen.

Bron: COB 2017/2

Tot slot wordt beargumenteerd dat het misschien lijkt alsof er meer discriminatie is, doordat zaken meer in het nieuws komen en via sociale media makkelijker verspreid worden:

‘Ik denk evenveel. Er zijn net zoveel pesters en gepesten. Maar door sociale media krijgt iedereen het mee. Ik weet nu over [de ervaring van] een meisje uit Groningen. Tien jaar geleden had ik dat niet geweten.’
(Eindhoven, 1^e gesprek)

Tegelijkertijd ook veel scepsis ten aanzien van discriminatie-ervaringen

Ondanks een sterk bewustzijn dat discriminatie voorkomt in de Nederlandse samenleving, vindt tegelijkertijd bijna driekwart van de burgers dat er tegenwoordig te snel geroepen wordt dat iets discriminatie is (tabel 3.2).

‘Als je tegen iemand zwarte aap zegt, voelen zij zich al gediscrimineerd. Op een dorp heeft iedereen een bijnaam.’ (vrouw, 76 jaar, lager opgeleid)

'Mensen die zeggen gediscrimineerd te worden hebben superlange tenen.' (vrouw, 78 jaar, middelbaar opgeleid)

Dat er tegenwoordig te snel van discriminatie gesproken wordt, is een opvatting die breed gedragen wordt: de verschillen naar achtergrondmerken van mensen die dit vinden, zijn over het algemeen niet zo groot. Gekeken naar stemgedrag zijn het vooral GroenLinks- en PvdA-stemmers die afwijken. Van hen is 13% het er (helemaal) mee oneens dat er te snel discriminatie wordt geroepen en 54% is het er (helemaal) mee eens. Daarmee verschillen zij van mening met alle andere groepen. Aan de andere kant van het spectrum staan vvd-stemmers: 83% van hen vindt dat er te snel discriminatie wordt geroepen.

Onduidelijkheid over wat discriminatie inhoudt

Volgens respondenten wordt te vaak gezegd dat er sprake is van discriminatie, terwijl dat in hun ogen niet het geval is. Een mogelijke reden voor deze paradox is dat mensen geen scherp omlijnd idee hebben van wat discriminatie is. In de gesprekken noemen de respondenten wel met gemak allerlei gronden van discriminatie (bijvoorbeeld: seksuele oriëntatie, geslacht, huidskleur, leeftijd) en groepen die met discriminatie te maken hebben (vrouwen, moslims, mensen met een beperking). Maar wanneer het erom gaat precies te zeggen wat discriminatie is, wat er wel en niet onder valt, wanneer er wel en geen sprake is van discriminatie wordt het lastiger.⁷

Via allerlei voorbeelden van eigen ervaringen met discriminatie of ervaringen van anderen worden verschillende uitingsvormen van discriminatie benoemd. Bij veel mensen ligt de mishandeling van twee homoseksuele mannen in Arnhem vooraan in het geheugen. Daarnaast wordt veel gerefereerd aan ongelijke behandeling op de arbeidsmarkt: sollicitanten die om hun (buitenlands klinkende) naam of leeftijd worden afgewezen. Dit wordt als discriminatie beschouwd, omdat mensen niet op hun kwaliteiten worden beoordeeld, maar aan de hand van ideeën over hun groep. Ook wordt er veel gerefereerd aan negatieve bejegening. Zo worden voorbeelden genoemd van grappen die verwijzen naar negatieve stereotypen:

'Dan zeggen ze: "Je komt uit Curaçao? Niet stelen hè". (Eindhoven, 1e gesprek)

Een ander aspect dat wordt genoemd, is dat mensen niet voor vol worden aangezien.

'Ik heb het meegemaakt. Mijn broer zit in een rolstoel. Als ik met hem in een winkel kom om een broek te kopen, dan kijken ze mij aan en dan vragen ze: "welke maat heeft hij?" Hij zit in een rolstoel; hij is verstandelijk gewoon in orde.' (Eindhoven, 1e gesprek)

'Ik ben leidinggevende van een team boekhouders en accountants. En dan ga ik met mijn team naar klanten toe. Het is in 21 jaar één keer zo geweest dat direct met mij het gesprek werd aangegaan. Want de

7 Ook uit de literatuur rondom ervaren discriminatie blijkt dat mensen het lastig vinden om discriminatie te herkennen. Een van de redenen is dat mensen werken met een prototype van wat discriminatie is en hoe discriminatie-incidenten eruit zien. Voorvallen die van dat plaatje afwijken, herkent men minder snel als discriminatie. (M.L. Inman en R.S. Baron, Influence of prototypes on perceptions of prejudice. *Journal of personality and social psychology* 70 (1996), 4: 727.)

Tabel 3.2 Er wordt tegenwoordig te snel geroepen dat iets discriminatie is, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)^a

	(zeer) oneens	neutraal / weet niet	(zeer) eens
allen	6	22	72
man	5	20	75
vrouw	7	24	69
18-34 jaar	8	23	69
35-54 jaar	5	21	75
≥ 55 jaar	6	21	72
lager opgeleid	7	22	71
middelbaar opgeleid	5	19	76
hoger opgeleid	7	23	69
CDA	4	19	78
GroenLinks / PvdA	13	33	54
SP	3	18	79
VVD	2	15	83
PVV	6	13	80
D66	8	25	67
weet het nog niet	7	23	70

a Roze percentages geven weer dat de desbetreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere subgroepen.

Bron: COB 2017/2

rest, tot nu toe, die praat tegen andere mensen uit het team, en dan praat ik misschien over 2.500 dossiers. Van die 2.500 dossiers is er dus maar eentje die het gesprek gelijk met mij aangaat, want al die andere mensen gingen ervan uit dat ik als donkere persoon nooit de leidinggevende kon zijn.' (Utrecht, 1^e gesprek, donkere huidskleur)

Uit de verschillende voorbeelden probeert men een algemene regel te destilleren om vast te stellen wat wel en wat geen discriminatie is. De grenzen blijken lastig af te bakenen. Een discussie die in dit kader wordt gevoerd, gaat over gebruiken of gewoonten die verschillen tussen groepen. Dan zijn de meningen verdeeld over de vraag of het discriminatie is of culturele of religieuze gewoonten die je van elkaar moet respecteren:⁸

A: 'Gisteren zag ik een tv-programma. Toen lieten ze een stukje zien over een islamitische begrafenis. Wat ik zelf heel apart vind, is dat de vrouwen niet naar een begraafplaats mogen gaan. Alleen de mannen mogen dat; de vrouwen niet.' (Amsterdam, 2^e gesprek)

I: 'En vind je dat discriminatie?'

8 Voor meer achtergrond bij dit thema zie bijvoorbeeld S. Okin, *Is multiculturalism bad for women?* Princeton: Princeton University Press, 1999.

- A: 'Ja, ik vind dat niet kunnen. Mannen en vrouwen moeten dezelfde rechten hebben.'
- B: 'Jij vindt dat niet kunnen, maar bij hen gaat dat zo. Het is net zoals dat mensen vinden dat met Pasen de kruisen weg moeten.'
- C: 'Ik vind dat geen discriminatie (...) Wij doen ook weer dingen die zij niet begrijpen.'

Een andere discussie betreft het onderscheid tussen pesten en discriminatie. Is uitschelden ook discriminatie? Is dat altijd zo, of alleen in bepaalde gevallen? Als iemand uitgescholden wordt om zijn rode haar of omdat hij dik is, is dat dan ook discriminatie? In verschillende groepen komt men erop uit dat het erom gaat of het kenmerk waarop je negatief wordt bejegend je eigen keuze is of dat je daar niets aan kan doen. Als je aangesproken wordt op je kale hoofd, is dat dus wel discriminatie, maar niet wanneer iemand iets zegt over je paars geverfde haar of over je excentrieke kledingstijl.

De onduidelijkheid over wat het begrip discriminatie nu precies omvat, nodigt er soms toe uit om het begrip heel breed te interpreteren:

'Als ik me gekwetst voel. Als iemand wat tegen mij zegt en ik voel me dan op dat moment gekwetst. Dat vind ik dan discriminatie, maar dat is hoe ik het bekijk.' (Utrecht, 1^e gesprek, moslims)

In deze algemene regel (discriminatie is alles wat je kwetst) heeft de 'ontvanger' een centrale rol. Deze heeft de keuze om zich wel of niet gediscrimineerd te voelen. Dat geeft ook macht aan het slachtoffer:

'Het ligt aan de interpretatie van degene die zich gediscrimineerd voelt. Ik ben dik en jij kan mij noemen hoe je wil, maar ik voel me niet gediscrimineerd. Als jij zegt: "Ik wil dat je dit gesprek verlaat, omdat je dik bent", zeg ik: "Fijn." Iemand anders zou zeggen: ik voel me gediscrimineerd. Ik denk dat je zelf invloed hebt of je je gediscrimineerd voelt.' (Eindhoven, 2e gesprek)

De andere kant van deze medaille is dat ongepast of discriminerend gedrag hierdoor ook gelegitimeerd kan worden.⁹ Het uitblijven van een afkeurende of emotionele reactie kan geïnterpreteerd worden alsof het gedrag geaccepteerd wordt of oké is.

Onduidelijkheid schept ruimte voor scepsis

De onduidelijkheid over de afbakening van het begrip discriminatie en de daardoor mogelijk brede invulling geven ruimte om discriminatie-ervaringen te bagatelliseren. Als discriminatie zo breed is dat (bijna) alles eronder valt, dan is het dus een *fact of life*, waar mensen maar mee moeten leren omgaan:

- A: 'Discriminatie hoort bij mensen.' (Amsterdam, 1^e gesprek)
- B: 'Ook als iedereen dezelfde huidskleur heeft, dan zouden mensen wel iets anders vinden.'

⁹ Zie voor manieren waarop dit werkt bijvoorbeeld I. Andriessen, W. Vanden Berghe en L. Sterckx, *Grenzen aan de Eenheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2017.

A: 'Dan krijg je rijk tegenover arm.'

C: 'Of de kleren die je draagt.'

Ook intenties worden gerelateerd aan het onderscheid tussen 'echte' en 'onechte' discriminatie: echte discriminatie vindt bewust en intentioneel plaatsvindt. Daarmee wordt voorbijgegaan aan bejegening die onbedoeld discriminerend kan zijn. Denk bijvoorbeeld aan kwetsende grappen of 'belangstellende' vragen. Men is zich vaak niet bewust van de onderliggende boodschap die deze grappen of vragen communiceren. Een voorbeeld hiervan ontstond in de eerste focusgroep in Eindhoven, waar een deelnemer vertelt over zijn ervaringen met discriminatie:

A: 'Je ziet het en je kent het al [discriminatie]. Bijvoorbeeld ook op het werk. Ik ben glazen aan het opruimen en dan komt er een gast die zegt: "Je komt hier niet vandaan." "Nee, ik kom uit Curaçao, meneer." "Oh, maar hoe kom je hier dan heen? Met de boot ofzo?"' (Eindhoven, 1^e gesprek)

B: 'Dat is toch pure interesse? Dat is geen discriminatie.'

A: 'Dat is wel hoe ik het voel. Al die vragen: Hoe wonen jullie? Of hebben jullie apen?'

C: 'Dat is minderwaardigheidsgevoel. Je moet je gewoon Nederlander voelen. Jij vertaalt alles meteen naar discriminatie.'

In dit fragment komt naar voren dat verschillende (witte) Nederlanders niet herkennen dat in de 'belangstellende' vragen impliciete boodschappen verpakt zitten.¹⁰ Zo communiceert de opmerking 'jij bent niet van hier' dat de respondent niet wordt gezien als vanzelfsprekend deel van de Nederlandse samenleving. De vragen over het wonen en de apen gaan over stereotypen over het ontwikkelingsniveau van Curaçao.

Een vergelijkbaar onbegrip speelt rondom Zwarte Piet. Een deel van de mensen vindt het lastig zich voor te stellen waarom mensen die figuur als discriminerend ervaren. In de eerste focusgroep in Amsterdam vertelt een vrouw dat zij als kind vaak werd uitgescholden voor Zwarte Piet en dat dat haar pijn deed. Inmiddels sluit zij zich hiervoor af en wil ze ook de discussie over Zwarte Piet niet meer aangaan met vrienden. Een aantal deelnemers kan zich hier moeilijk in inleven, want 'Zwarte Piet is toch aardig'. Een andere deelnemer kan zich wel voorstellen dat het niet leuk is om Zwarte Piet genoemd te worden, maar daar wordt fel op gereageerd:

A: 'Voel jij je nou gediscrimineerd omdat Zwarte Piet er is?' (Amsterdam, 1^e gesprek)

B: 'Nee, ik niet.'

C: 'Ik kan me wel voorstellen dat mensen zich aangesproken voelen. Mijn nichtje is half-Surinaams. Die wordt ook uitgemaakt voor Zwarte Piet.'

A: 'Dan moet je ergens anders gaan wonen. Het is ons cultureel erfgoed.'

D: 'Ja, en als je een bril op hebt, dan word je schele genoemd.'

¹⁰ Anousha Nzume beschrijft op een zeer toegankelijke manier hoe dit werkt in *Hallo, witte mensen*.

Discriminatie als verdienmodel voor politici

Dat discriminatie-ervaringen met scepsis tegemoet worden getreden, komt niet alleen door de onduidelijkheid rond de afbakening van het begrip. Twee andere factoren worden ook genoemd: manipulatie door politici en het opblazen van discriminatie door de media. Met name bepaalde politici stimuleren volgens respondenten discriminatie-gevoelens, om zo steun voor hun partij te organiseren:

‘Het is een jankcultuur: iedereen voelt zich maar gediscrimineerd of achtergesteld of whatever en dat wordt alleen maar gevoed. Omdat men daar een belang bij heeft. Zoals een Henk Krolletje, die zich achtergesteld voelt, terwijl er bewijs is dat dat niet zo is. Ik denk dat bijna geen 50-plusser het vindt, maar Henk Krol gooit het in de groep en dan is het in een keer zo. [...] Voor mensen als Denk, Sylvana Simons, de pvv, al dat soort partijen, is het een verdienmodel. Die hebben er belang bij om het in stand te houden. Ze brengen het vol verve naar buiten om er profijt uit te halen, maar niet om het probleem op te lossen.’ (Amsterdam, 2^e gesprek)

Deze manipulatie door politici wordt geholpen, doordat de media allerlei incidenten opblazen en veel ruimte bieden aan discriminatie-ervaringen. Met name de invloed van sociale media zou groot zijn, omdat discriminatie-ervaringen zich snel breed verspreiden.

‘Discriminatie-ervaringen komen heel veel voor in de media. Dus mensen houden zich ermee bezig, daardoor is het heel erg op de voorgrond. Dus dan is het makkelijker om zoiets te roepen. Je wordt er wel heel erg bewust van gemaakt, dat je eigenlijk moet opletten dat je niet gediscrimineerd wordt.’ (Utrecht, 1e gesprek, moslims)

‘Je kan het sneller verspreiden over de Bühne zeg maar. Je kan het sneller naar de massa toe brengen, omdat het gewoon heel erg makkelijk is, het is één tweet, één Facebook-bericht en duizenden, miljoenen mensen weten het.’ (Utrecht, 2e gesprek, donkere huidskleur)

Tegelijkertijd wordt opgemerkt dat het verspreiden van al die voorbeelden er ook toe kan leiden dat mensen discriminatie beter gaan herkennen en het eerder en vaker benoemen. Dat kan als positief gevolg hebben dat er meer bewustzijn ontstaat en zo helpen discriminatie aan te kaarten:

‘Discriminatie bestaat, mensen zien het nu ook en communiceren er ook over. Want wat heb je nu? In de samenleving durven mensen nu ook te zeggen van: ik word als homo gediscrimineerd, ik word als zwarte gediscrimineerd. Daarom zie je het veel meer en komt het ook meer in de media. Vroeger was dat niet zo, want homo’s durfden niet uit de kast te komen en de groep zwarte mensen was niet groot genoeg om zich te profileren, dus dan doe je het ook niet. Dus als je zegt, tegenwoordig wordt het te snel geroepen, nee: de samenleving is veranderd. Ik ben zelf opgegroeid in het zuiden. Je hoort het niet aan mijn stem, maar ik kom uit een dorpje met de zachte “g” en dat soort dingen, en ik was daar

het enige zwarte meisje. En ik dacht bij mezelf, o leuk, allemaal witte vriendinnetjes, etcetera, etcetera. Nee, er werden allemaal hele rare dingen met mij gedaan. Tegenwoordig, de jeugd van tegenwoordig heeft dat soort dingen niet meer, omdat de samenleving groter is geworden en de diversiteit groter is. Maar toentertijd, ze kwamen met chloor en ze trokken aan mijn haar en ze vonden het leuk. En dat waren gewoon mijn vriendjes en vriendinnetjes waarmee ik in de klas zat. Dus wat dat betreft, de samenleving is veranderd.’ (Utrecht, 2e gesprek, donkere huidskleur)

De rol van de media

Zeven op de tien mensen zien dat de aandacht voor discriminatie (sterk) is toegenomen in de afgelopen twintig jaar. Eén op de tien vindt dat er nu minder aandacht voor discriminatie is.

Lageropgeleiden vinden vaker dan middelbaar en hogeropgeleiden dat er nu minder aandacht is voor discriminatie. Jongeren vinden vaker dan mensen boven de 35 jaar dat er nu meer aandacht is voor discriminatie.¹¹

Met name de media hebben te veel aandacht voor discriminatie van etnische minderheden: 57% is het met deze stelling eens. Dit aandeel is veel minder groot als het gaat om discriminatie van ouderen; dan is nog maar 18% het (zeer) eens.

Over de stelling rondom etnische minderheden (tabel 3.4) bestaat een behoorlijke verdeeldheid. Hogeropgeleiden zijn het vaker oneens met de stelling, een op de vijf hogeropgeleiden vindt niet dat er in de media te veel aandacht is voor etnische minderheden. Onder lager- en middelbaar opgeleiden zijn dit er krap een op de tien. 55-plussers vinden vaker dat de media te veel aandacht besteden aan discriminatie van etnische minderheden dan jongere leeftijdsgroepen. GroenLinks- en PvdA-kiezers zijn het meer dan anderen oneens met de stelling: een kwart van hen is het (zeer) oneens. Onder pvv- en FvD-stemmers is het juist andersom: slechts 3% is het (zeer) oneens met de stelling. Deze verdeeldheid vinden we niet terug bij de stelling over aandacht voor discriminatie van ouderen.

In de gesprekken met etnische minderheden worden de media ook in verband gebracht met het aanwakken van discriminatie door negatief over etnische minderheden of over moslims te berichten.

A: ‘In *Opsporing Verzocht*, het meest racistische programma, is het constant van: we zoeken een donker persoon, Marokkaan, Antilliaan, Surinamer. En daarmee geef je al helemaal duidelijk aan van: wij zoeken iemand van Marokkaanse afkomst, Antilliaanse afkomst.’ (Utrecht, 2^e groepsgesprek, donkere huidskleur)

B: ‘Nee, lichtgetint zeggen ze dan.’

A: ‘Lichtgetint, dit en dat, zus en zo. En ik denk, gebeurt er dan in Friesland helemaal niets? Maar daar gaat het alleen maar over in het programma *Opsporing Verzocht*. Dat is echt media.’

¹¹ De vraag welk referentiekader de jongere groep hanteert, is hier pregnant; sommigen onder hen waren twintig jaar geleden nog niet geboren.

Tabel 3.3 Mate waarin er aandacht is voor discriminatie in vergelijking met twintig jaar geleden, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2107/2 (in procenten)^a

	(veel) minder	evenveel	(veel) meer	weet niet
allen	9	16	69	7
man	8	17	69	6
vrouw	9	15	68	8
18-34 jaar	6	12	71	11
35-54 jaar	9	15	70	5
≥ 55 jaar	10	19	65	6
lager opgeleid	12	19	62	7
middelbaar opgeleid	7	16	68	9
hoger opgeleid	7	11	76	5
CDA	5	18	71	6
Groen Links / PvdA	9	14	71	6
SP	3	16	76	5
VVD	9	13	71	6
PVV	10	21	63	6
D66	5	9	80	6
weet het nog niet	8	16	73	3

a Roze percentages geven weer dat de desbetreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere subgroepen.

Bron: COB 2017/2

A: 'Dat is wat er gebeurt in het nieuws. Er is echt een haatcampagne tegen de islam in de media. Als er iets gebeurt, en het wordt gedaan door een moslim, dan wordt het gelijk heel groot gebracht: kijk eens wat er nu is gebeurd. Dit is wat moslims doen. Dit is wat de islam hun beveelt, enzovoort. Dat is allemaal op niks gebaseerd. Maar als iemand anders het doet, dan wordt het niet zo gebracht. Zijn achtergrond wordt er niet bij betrokken. Of het nou een christen is, een jood of een hindoe. Zijn achtergrond wordt er niet bij betrokken, terwijl dat bij ons wel zo is. Er wordt gezegd, Marokkanen dit, islam dat, terwijl het een individu is die het doet en niet een hele groep.' (Utrecht, 2^e groeps gesprek, moslim)

Seksuele minderheden meest gediscrimineerd, etnische minderheden en moslims het gevoeligst

Seksuele minderheden (homo- en biseksuele personen) hebben volgens de respondenten het meest te maken met discriminatie (figuur 3.3).¹² Bijna driekwart van die groep zou vaak of regelmatig gediscrimineerd worden. Ook moslims, etnische minderheden in het algemeen en mensen met een beperking worden volgens de respondenten relatief veel

¹² Uit onderzoek naar ervaren discriminatie (Andriessen et al. 2014) komt naar voren dat met name migrantengroepen veel discriminatie ervaren. Ook de percentages onder LHb'ers zijn aanzienlijk, maar lager dan onder migrantengroepen.

Tabel 3.4 Er is te veel media-aandacht voor discriminatie, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)

	(zeer) oneens	neutraal / weet niet	(zeer) eens
In de media is er te veel aandacht voor discriminatie van allochtonen.	12	31	57
In de media is er te veel aandacht voor discriminatie van ouderen.	40	42	18

Bron: COB 2017/2

gediscrimineerd. Mannen zijn de meest geprivilegieerde groep, ruim vier op de tien mannen zou (vrijwel) nooit gediscrimineerd worden. Wellicht dat mensen hierbij automatisch aan witte mannen denken. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat mannen uit etnische minderheidsgroepen meer gediscrimineerd worden op de arbeidsmarkt dan vrouwen uit die groepen.¹³ Ook in de groeps gesprekken komt naar voren dat mannen uit minderheidsgroepen soms meer met de nek worden aangekeken.

‘Ik ben sinds twee jaar getrouwd en mijn man is heel hard bezig met het zoeken naar werk en dan denk je: wow, wat hebben mannen het zwaar in deze samenleving, de Marokkaanse mannen.’ (Utrecht, 2^e groeps-gesprek, moslims)

Moslims en etnische minderheden het gevoeligst

Vooraf moslims en meer in het algemeen etnische minderheden zeggen volgens de respondenten relatief vaak dat zij gediscrimineerd worden, terwijl dat eigenlijk niet zo is (figuur 3.4). In hun toelichting geven respondenten hier voorbeelden van:

‘Ik geef les op het mbo en als ik een allochtone dame erop wijs dat zij de les verstoort en dat zij moet stoppen of het lokaal verlaten, dan wordt er gezegd dat ik discrimineer. Maar dat zeg ik tegen elke student die de les verstoort.’ (vrouw, 40 jaar, hoger opgeleid)

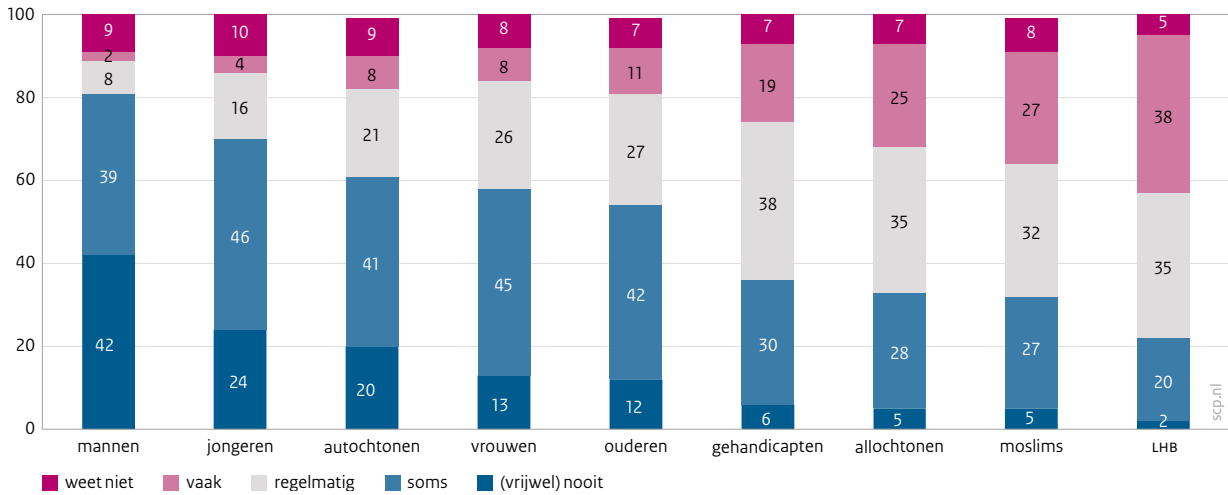
‘Mijn vader reed in de supermarkt per ongeluk met zijn karretje tegen de hakken van de persoon voor hem. Die draaide zich om en riep: “Dat doe je expres omdat ik zwart ben.”’ (vrouw, 46 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Ik zat onlangs in de trein en een allochtone jongen had geen kaartje. Er kwam controle en hij kreeg een boete, omdat hij geen kaartje gekocht had. Dit was volgens hem discriminatie en de conducteur was een kut-Nederlander.’ (man, 22 jaar, middelbaar opgeleid)

13 I. Andriessen en J. Dagevos, Disadvantages in the Labor Market for Ethnic Minority Men and Women (p.63-76). In: T. Lowell (Red.), *Racism: global perspectives, coping strategies and social implications*. New York: Nova Science Publishers Inc.

Als we de gegevens uit figuur 3.3 en 3.4 combineren, dan zien we het volgende beeld. Burgers zien autochtonen, vrouwen en ouderen als relatief geprivilegieerde groepen: zij zouden relatief weinig te maken hebben met discriminatie, en zouden ook niet vaak onterecht zeggen dat zij gediscrimineerd worden. LHV'ers en mensen met een beperking hebben

Figuur 3.3 Perceptie van de mate waarin verschillende groepen worden gediscrimineerd, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)

Bron: COB 2017/2

in de publieke opinie wat vaker te maken met discriminatie, maar zullen niet vaak onterecht zeggen dat zij gediscrimineerd worden. Moslims en etnische minderheden hebben volgens burgers relatief vaak te maken met discriminatie, maar zeggen ook vaak onterecht dat ze worden gediscrimineerd.

In verschillende gesprekken met etnische minderheden wordt het verschil in beeldvorming over moslims en LHB'ers gerelateerd aan de manier waarop zij door de media worden geportretteerd. Etnische minderheden worden stelselmatig negatief geportretteerd, terwijl de berichtgeving over LHB'ers positief gekleurd wordt:

'Je wordt gediscrimineerd in de media. Die groep geven we meer aandacht dan een andere groep. Alsof die belangrijker is dan die andere. En dan wordt er onbewust eigenlijk gezegd, dat dat andere waar is. Dus de islam en de Marokkanen of buitenlanders, dat zijn onruststokers. Het zijn terroristen. En homo's zijn lief, ze zijn schattig. Die moeten we beschermen, snap je?' (Utrecht, 1^e gesprek, moslims)

Vier redenen voor onterecht ervaren discriminatie (volgens respondenten)

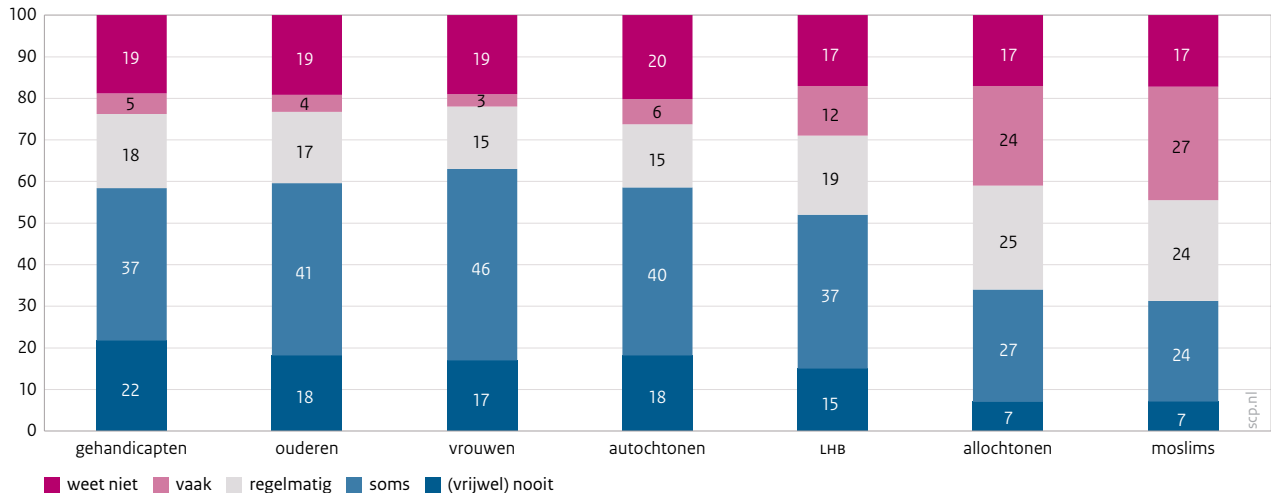
Etnische minderheden hebben volgens de publieke opinie vaak te maken met discriminatie, maar ook zouden zij vaak onterecht aangeven gediscrimineerd te worden. In de toelichting worden hiervoor met name vier redenen genoemd:¹⁴

1. Men ziet de echte reden voor de als negatief ervaren behandeling niet

Ten eerste is genoemd dat er aan de behandeling die als discriminerend wordt ervaren een andere reden ten grondslag ligt die niet gezien wordt. Er wordt bijvoorbeeld gerefereerd aan afwijzingen bij sollicitaties die te

14 We vroegen mensen om toe te lichten waarom zij vinden dat etnische minderheden wel of niet onterecht zeggen dat zij gediscrimineerd worden. Respondenten die vinden dat etnische minderheden niet of nauwelijks onterecht aangeven gediscrimineerd te worden, wijzen erop dat deze groep echt te maken heeft met discriminatie of op de moeite die mensen hebben om zich in elkaar te verplaatsen, waardoor men onterecht negatief over elkaar oordeelt. Toelichting is gevraagd aan respondenten (n = 251); 214 gaven een antwoord. Er is geen toelichting gevraagd bij de stellingen over de andere groepen die al dan niet onterecht discriminatie ervaren.

Figuur 3.4 Mate waarin verschillende groepen onterecht zeggen dat zij gediscrimineerd worden, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)

Bron: COB 2017/2

maken hebben met een tekort aan kwalificaties of aan het ontbreken van een vacature. Die andere reden wordt volgens respondenten niet altijd gezien of vertrouwd, waardoor de indruk ontstaat dat er sprake is van discriminatie.

‘Niet alle allochtonen zijn geschikt voor bijvoorbeeld een bepaalde baan wegens gebrekkig Nederlands en worden daarom afgewezen, terwijl zij denken dat ze afgewezen worden omdat ze geen Nederlander zijn.’ (vrouw, 44 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Ik kreeg te horen dat ik haar niet aannam, omdat ze een hoofddoekje droeg, maar het ging mij om de Nederlandse taal die ze niet goed beheerste.’ (man, 55 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Ik hoor allochtonen geregeld klagen over het niet hebben van werk of uitkering door discriminatie, maar als je dan verder vraagt, hebben ze bijvoorbeeld geen diploma of niet alle papieren opgestuurd. In plaats van hun eigen aandeel daarin te zien, klagen ze enkel over wat hun overkomt en gooien ze het op discriminatie. Lager opgeleide autochtonen klagen ook meer over dat soort zaken, dus wellicht heeft het daar mee te maken.’ (vrouw, 23 jaar, hoger opgeleid)

‘Ik heb zelf een zaak gehad, er kwamen vaak zomaar allochtonen binnen om te solliciteren. Als ik dan zei dat er geen vacature was, dan werden ze pissig en zeiden dat ze gediscrimineerd werden. Maar ik zocht geen personeel.’ (vrouw, 58 jaar, lager opgeleid)

De arbeidsmarkt wordt vaak genoemd, maar af en toe wordt er ook aan andere terreinen gerefereerd, zoals bijvoorbeeld overlast op straat of criminaliteit. De redenering is dan dat de negatieve houding waarmee etnische minderheden te maken hebben en die zij als discriminerend ervaren, wordt ingegeven door het gedrag van de etnische minderheden zelf.

‘Ik ben eigenlijk tegen discriminatie van allochtonen maar in de praktijk blijkt toch vaak dat ze geregeld betrokken zijn bij ongeregelheden.’
(man, 64, middelbaar opgeleid)

‘Ongepast gedrag vertonen. Hierop aangesproken worden en dan roepen “discriminatie”.’ (vrouw, 53, hoger opgeleid)

‘Gedrag van bijvoorbeeld Marokkanen, de korte lontjes, in de aanval om vermeende discriminatie terwijl ze de reacties zelf oproepen. Gebrek aan opvoeding volgens Nederlandse maatstaven.’ (vrouw, 63, middelbaar opgeleid)

2. Overgevoeligheid

Een tweede reden die er volgens respondenten toe leidt dat onterecht discriminatie wordt ervaren, is de overgevoeligheid van etnische minderheden. Zij ervaren kritiek op hun handelen, hun groep of hun godsdienst al snel als discriminatie.

‘Als er iets (negatiefs) wordt gezegd, dan hoor ik vaak dat een allochtoon meteen “discriminatie” roept. Zelfs als het gaat om bijvoorbeeld verkeersovertredingen.’ (man, 56 jaar, hoger opgeleid)

‘Tegenwoordig wordt alles snel gegooid op racisme, terwijl een normaal ruzietje daar niets mee te maken hoeft te hebben, maar dat er dan al snel gezegd wordt: ja je bent alleen boos op mij omdat ik een allochtoon ben.’
(vrouw, 27 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Als je naar ze kijkt, denken ze dat je negatief over ze denkt.’ (vrouw, 26 jaar, lager opgeleid)

‘Allochtonen zijn vaak erg op de teentjes getrapt. Er mag van alles gezegd worden, maar over hen mag geen kwaad woord gesproken worden.’
(vrouw, 64 jaar, lager opgeleid)

3. Je kan er voordeel mee behalen

De derde reden die respondenten noemen, is dat ‘het trekken van de discriminatiekaart’ een middel kan zijn om iets te bereiken. In deze redenering gebruiken etnische minderheden het woord discriminatie om er een bepaald voordeel mee te krijgen. Voorbeelden van voordeel die genoemd worden, zijn het verkrijgen van extra hulp ...

‘Ze kunnen soms meer hulp krijgen bij problemen dan autochtonen; bijvoorbeeld van Nederlanders verwacht men dat ze alles van wet- en regelgeving weten, terwijl voor allochtonen direct een of twee personen klaar staan om te helpen.’ (man, 60 jaar, middelbaar opgeleid)

... of het verkrijgen van speciale behandelingen:

‘Op medisch gebied, bijvoorbeeld in het ziekenhuis, willen ze altijd een vrouwelijke dokter in verband met hun geloof.’ (man, 74 jaar, lager opgeleid)

... of om onder sancties uit te komen (bijvoorbeeld het bestraffen van overtredingen discriminatie noemen) of om je eigen gang te kunnen gaan:

‘Ik vind dat deze groep discriminatie vaak aanvoert als excuus voor niet-deelnemen aan de maatschappij.’ (vrouw, 62 jaar, middelbaar opgeleid)

... of om het pleit in een discussie te winnen:

‘Omdat ze te pas en te onpas meteen zeggen: jullie discrimineren ons. Of dat wel of niet zo is, maakt niet uit, want dan hebben ze het al voor de helft gewonnen.’ (vrouw, 50 jaar, lager opgeleid)

4. Misinterpretatie

De vierde reden die veel werd genoemd, betreft misinterpretatie. Etnische minderheden zouden situaties verkeerd begrijpen, omdat ze de Nederlandse taal niet goed spreken of de Nederlandse cultuur onvoldoende begrijpen.

‘Zij leven in hun eigen wereld en snappen de Nederlands cultuur niet. Dan lijkt het discriminatie.’ (man, 52 jaar, hoger opgeleid)

‘Ze zoeken overal iets achter, omdat ze vele gezegdes (Nederlandse) niet kennen. Velen denken dat je het altijd over hen hebt. Ze zijn de Nederlandse taal niet machtig.’ (vrouw, 82 jaar, lager opgeleid)

‘Ik denk dat ze zich vaak niet ingeburgerd voelen en daardoor denken dat elke grap die richting hen gaat offensief is.’ (man, 19 jaar, middelbaar opgeleid)

Meeste burgers vinden discriminatie verwerpelijk ...

Bijna twee op de drie respondenten vinden discriminatie verwerpelijk (zie tabel 3.5). Hogeropgeleiden vinden dit vaker dan lager- en middelbaar opgeleiden. Ook ouderen vinden vaker dat discriminatie verwerpelijk is. Pvv-stemmers vinden discriminatie het minst vaak verwerpelijk: iets minder dan de helft keurt discriminatie sterk af. GroenLinks- en PvdA-kiezers staan aan de andere kant van het spectrum: 83% uit deze groep keurt discriminatie sterk af.

Ruim een op de twintig burgers vindt discriminatie niet verwerpelijk. Dat roept de vraag op wat dit betekent. Keuren deze mensen discriminatie dan goed of vinden zij bijvoorbeeld dat mensen te snel zaken aanmerken als discriminatie en zijn zij het daardoor oneens met de stelling? Bij deze vraag is niet om een toelichting gevraagd, waardoor het niet mogelijk is de overwegingen van mensen bij deze vraag na te gaan. Er is ook geen duidelijk verband tussen de morele afkeuring van discriminatie en scepsis ten aanzien van discriminatie. Het is dus niet zo dat meer scepsis (vinden dat mensen te snel van discriminatie spreken) leidt tot minder morele veroordeling van discriminatie (discriminatie minder verwerpelijk vinden).

Tabel 3.5 Discriminatie is verwerpelijk, naar achtergrondkenmerken, bevolking van 18+, 2017/2 (in procenten)^a

	(zeer) oneens	neutraal / weet niet	(zeer) eens
allen	7	29	65
man	7	26	67
vrouw	6	32	62
18-34 jaar	10	36	55
35-54 jaar	7	27	66
≥ 55 jaar	4	25	71
lager opgeleid	6	36	58
middelbaar opgeleid	8	34	59
hoger opgeleid	6	18	76
CDA	6	25	69
GroenLinks / PvdA	9	9	83
SP	6	29	65
VVD	5	27	67
PVV	10	43	47
D66	10	25	66
weet het nog niet	6	36	58

a Roze percentages geven weer dat de desbetreffende groep significant ($p < 0,01$) afwijkt van de andere subgroepen.

Bron: COB 2017/2

... maar sommige ongelijkheid is erger dan andere

Tot slot is in de focusgroepen aandacht besteed aan de vraag of mensen verschil maken in de ernst van bepaalde vormen van discriminatie.

Dit deden we aan de hand van scenario's waarbij iemand vanwege een bepaald persoonskenmerk (geslacht, leeftijd en etnische achtergrond) werd afgewezen door een bedrijf. Het bedrijf gaf bij de afwijzing een reden die refereerde aan een stereotype over de groep met het kenmerk. Zo werd de volgende casus voorgelegd:

In een groot bedrijf is er een vacature voor communicatiemedewerker. In deze functie moet ook hard onderhandeld worden met andere bedrijven. Lisa en Ben solliciteren op deze baan. Beide beschikken over de juiste diploma's en hebben evenveel relevante werkervaring. Ben krijgt de baan en Lisa wordt afgewezen. Volgens het bedrijf is Lisa minder geschikt, omdat in de functie ook onderhandeld moet worden met andere bedrijven en dat het er daarbij hard aan toe kan gaan. Vrouwen schrikken al snel van de toon die wordt aangeslagen in die gesprekken en zijn te zachtvaardig om scherp te onderhandelen.

Dezelfde casus werd voorgelegd, maar dan met daarin een oudere en een jongere sollicitant. De oudere sollicitant werd afgewezen, omdat volgens het bedrijf oudere werknemers niet meer het uithoudingsvermogen hebben dat nodig is om die onderhandelingen vol te houden en tot op het laatst scherp te zijn. Tot slot is er nog een scenario met een allochtone en een autochtone sollicitant, waarbij het bedrijf de allochtoon afwijst, omdat volgens hen etnische minderheden het onderhandelings spel niet genoeg snappen en zich vanuit hun culturele achtergrond te bescheiden zullen opstellen.

Vaak wordt er geen onderscheid gemaakt tussen deze vormen wat de ernst betreft. Dan wordt de redenering gevolgd: discriminatie is discriminatie en dat voelt voor iedereen even erg. Toch zijn er ook andere geluiden. Wanneer het erom gaat dat een vrouw of een oudere sollicitant wordt benadeeld vanwege stereotiepe eigenschappen (resp. zachtvaardig en verminderd uithoudingsvermogen), is dit niet voor alle deelnemers evident discriminatie. Voor hen zijn de stereotypen die als reden worden gegeven voor de afwijzing gebaseerd op echte verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen ouderen en jongeren. Vrouwen zijn inderdaad zachtvaardiger vinden zij en ouderen hebben minder uithoudingsvermogen, en daarom is het wel begrijpelijk dat de keuze in deze baan niet op hen valt. Andere deelnemers in de groep wijzen hen vaak op het generaliserende karakter van deze redenering.

Voorzichtig wordt er hier en daar toch een hiërarchie aangebracht naar ernst van de vormen van discriminatie. Daarvoor worden drie verschillende argumenten gehanteerd.

1. Identificatie

Wanneer mensen zich meer identificeren met een groep, herkennen ze discriminatie van die groep makkelijker.¹⁵ In de gesprekken komt naar voren dat identificatie ook een rol speelt in de beoordeling van de ernst van discriminatie:

A: 'Maar qua gevoel is het toch dat de allochtoon erger is en vrouw, omdat ik een vrouw ben. En allochtoon, immigrant, ja. Tenminste, voor mij is dat logisch.'

B: 'Het was misschien wat jij zei, het ligt eraan of je meer bij de groep hoort.'

A: 'Ja, je voelt je aangesproken.'

(Utrecht, 1^e gesprek, moslims)

'Ja kijk, misschien ga ik nu discrimineren, maar in dit geval (Ben en Lisa) gaat het om twee autochtonen en in dat geval gaat het over een Marokkaan, misschien leef ik me meer in, in die Marokkaanse jongen dan in die twee Nederlandse mensen. Dan kan ik misschien zeggen: dan maak je het ook een keer mee.' (Utrecht, 2^e gesprek, moslims)

2. Consequenties

Een ander argument dat naar voren wordt gebracht, betreffen de consequenties. De ene vorm van discriminatie is ernstiger, omdat de slachtoffers van dat type discriminatie in potentie gevaarlijker zijn.

15 B. Major, W.J. Quinton en T. Schmader, Attributions to discrimination and self-esteem: impact of group identification and situational ambiguity. *Journal of experimental social psychology* 39 (2003): 220-231.

‘Als die Marokkaanse jongens overal worden afgewezen en nergens aan de bak komen, dan snap ik wel dat ze andere dingen gaan doen, En dan krijg je is. Een 50-plusser zie je dat niet zo snel doen.’ (Amsterdam, 2^e gesprek)

‘Als je gediscrimineerd wordt omdat je Mohammed heet i.p.v. Piet. Als iemand steeds wordt afgewezen, dat ie andere dingen gaat doen, verkeerde vriendjes krijgt. Dat zou een 50-plusser niet zo snel doen.’ (Eindhoven, 1^e gesprek)

3. Algemeenheidsregel

Een derde argument om verschil te maken in de ernst van verschillende vormen van discriminatie betreft een algemeenheidsregel. Discriminatie die alleen bepaalde groepen kan treffen (bijvoorbeeld vrouwen, mensen met een donkere huidskleur) is erger dan discriminatie die gebonden is aan een levensfase. Iedereen wordt (in potentie) immers ouder en daardoor is op termijn iedereen kwetsbaar voor discriminatie op leeftijd.

In een iets andere vorm komen we deze regel ook tegen in het eerste groeps gesprek met deelnemers met een donkere huidskleur in Utrecht. Deelnemers uit deze groep vinden dat discriminatie op etnische herkomst ernstiger is, omdat die vorm van discriminatie een groter bereik heeft. Deze vorm van discriminatie treft een heel volk, terwijl leeftijdsdiscriminatie alleen een deel van een groep treft.¹⁶

Conclusie: dubbel over discriminatie

Er heerst een bepaalde dubbelheid over discriminatie in Nederland. Enerzijds is er sprake van een bepaalde mate van bewustzijn rondom discriminatie: discriminatie en racisme worden spontaan genoemd als maatschappelijk probleem; men heeft het gevoel dat discriminatie is toegenomen en in meerderheid vindt men discriminatie verwerpelijk. Anderzijds bestaat er een aanzienlijk scepsis ten aanzien van discriminatie-ervaringen: 72% vindt dat er te snel wordt geroepen dat iets discriminatie is. Daarbij helpt het niet dat er geen duidelijkheid is over wat discriminatie nu precies is. Discriminatie wordt soms ingevuld als een breed containerbegrip (alles wat kwetsend is). Machtverhoudingen en kansenongelijkheid raken hierdoor op de achtergrond, terwijl dikkere huiden en weerbaarheid meer naar voren komen. Dat mensen minder kansen hebben vanwege hun persoonskenmerken, vinden mensen doorgaans oneerlijk en onacceptabel, maar wanneer mensen zich door grappen, ‘belangstellende’ vragen of culturele uitingen apart gezet voelen, daalt de empathie en stijgt het onbegrip. Dat achter deze zaken vaak een systeem schuilgaat dat (indirect en onbewust) te maken heeft met ongelijke machtsverhoudingen en uitsluiting, wordt niet makkelijk gezien, waardoor van minderheden vaak een groot relativiserings- en incasseringsvermogen wordt gevraagd (zonder dat dit als zodanig wordt gezien).

¹⁶ Ook voor discriminatie op geslacht argumenteert men dat het een deel van de groep treft (alleen de vrouwen) en dus minder ernstig is. Identificatie speelt waarschijnlijk ook een rol in het oordeel over de ernst van discriminatievormen. Immers, op wereldschaal gezien treft discriminatie op grond van geslacht in potentie de halve wereldbevolking, wat het bereik daarvan enorm maakt.

Minderheidsgroepen vinden vaak wel manieren om met ervaren discriminatie om te gaan. Zij gebruiken daarvoor uiteenlopende strategieën. Soms wordt de oplossing inderdaad gezocht in een dikkere huid en proberen mensen zich niet te laten raken. Soms gaat men in de aanval, spreekt de daders aan of probeert inzichtelijk te maken waarom zaken gevoelig liggen. Maar er bestaat ook een zekere vermoeidheid om te blijven uitleggen wat er vervelend is aan ‘belangstellende’ vragen over je etnische achtergrond of aan Zwarte Piet. Dan sluit men zich liever af of trekt zich terug in groepen waarin men verwacht die uitleg niet meer te hoeven geven. Het onderlinge begrip zal hierdoor echter niet toenemen.

In het politieke spectrum zien we vooral GroenLinks- en PvdA-stemmers een uitgesproken positie innemen. Zij zijn het minst sceptisch ten aanzien van discriminatie-ervaringen (vinden het minst vaak dat er te snel ‘discriminatie’ geroepen wordt en vinden het minst, in vergelijking met andere groepen, dat er te veel aandacht is voor discriminatie van allochtonen in media), en keuren discriminatie sterk af. Hun tegenhanger vinden ze in de pvv-stemmers. Die vinden dat er in de media te veel aandacht is voor discriminatie van allochtonen, hebben scepsis ten aanzien van discriminatie (en daar vinden zij vvd-stemmers aan hun zijde) en vinden discriminatie het minst vaak verwerpelijk.

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Metten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 2011.

Onderzoek in het tweede kwartaal van 2017

Voor dit kwartaal is een enquête gehouden en zijn focusgroepgesprekken gevoerd. Het enquêteonderzoek is uitgevoerd door SAMR op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelf-aanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding, maar 253 panelleden die niet telefonisch konden worden uitgenodigd en herinnerd, ontvingen een cadeaubon van € 7 om hen snel en positief te laten reageren. In totaal hebben 1184 mensen tussen 1 april en 3 mei 2017 de vragenlijst volledig ingevuld (994 via internet en 190 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 22,4 minuten. 96% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,5. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,5 tot 2,9 en de weegefficiëntie is 85,11%, resulterend in een effectieve steekproef van 1008. Zie verder de hieronder vermelde onderzoeksverantwoording, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties.

Het focusgroeponderzoek is uitgevoerd door de onderzoeksbureaus Ruigrok NetPanel en KANTAR (voorheen Veldkamp). Beide bureaus bevroegen twee groepen. Voor de ene groep werd 'algemeen publiek' geworven, voor de andere groep vroegen we expliciet om te zorgen voor vier mensen met een migratieachtergrond. We streefden verder naar een spreiding in geslacht en opleidingsniveau. Omdat onze ervaring is dat hogeropgeleiden een gesprek in een gemengde opleidingsgroep kunnen gaan domineren, vroegen we de onderzoeksbureaus geen heel laag of heel hoog opgeleiden te selecteren. De gesprekken van KANTAR vonden plaats op 11 april in Eindhoven, die van Ruigrok NetPanel op 13 april in Amsterdam. De gesprekken bestonden uit een algemene ronde over hoe het gaat met Nederland, enkele vragen over vertrouwen in de media en een wat langere discussie over discriminatie. Onderzoeksbureau Labyrinth voerde dit

kwartaal vier extra minifocusgroepen uit onder mensen met een migratieachtergrond op 20 en 21 april in Utrecht. In kader 3.1 wordt ingegaan op de samenstelling van die groepen. Deze groepen hebben gesproken over hoe het gaat met Nederland en over discriminatie. Wat in dit rapport is vermeld over de focusgroepen is ontleend aan de onderstaande rapportages van de onderzoeksbureaus en eigen waarneming van de SCP-onderzoekers.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Judith ter Berg, Rick Nijkamp en Yolanda Schothorst, *COB-focusgroepen tweede kwartaal 2017: Eindhoven*. Amsterdam: KANTAR, april 2017 (projectnummer H3390).
- Gerard Blomsma en Dorien Meurs, *COB-focusgroepen, tweede kwartaal 2017, Amsterdam*. Amsterdam: Ruigrok NetPanel, april 2017.
- Petra Immerzeel et al., *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2017, tweede kwartaal*. Leusden: SAMR, mei 2017 (projectnummer 21.417).

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
- 2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
- 2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
- 2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
- 2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
- 2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
- 2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
- 2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
- 2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
- 2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
- 2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
- 2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
- 2016|1: decentralisaties en referenda;
- 2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
- 2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
- 2016|4: energietransitie en electorale diversiteit; en
- 2017|1: maatschappelijk pessimisme en onbehagen.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2017

ISBN 978 90 377 0834 9
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag